

דבורה (אוי) כהן

ראיינה וכתבה: נירה רון
נir עציון 2015

נולדתי בכוכב של מזל

קוראים לי דבורה כהן. שמי מהבית **שוורץ אווה**. נולדתי בקושיצה, צ'כוסלובקיה. הורי עם שמונה מאחי ואחיותי הגדולים עברו לקושיצה מן העיר סנדז'ה שבהונגריה.

העיר קושיצה (Kassa; הונגרית: קשה, Košice; עברה מיד ליד במחצית הראשונה של המאה ה-20. כשנולדתי היא הייתה שייכת לצ'כוסלובקיה, כשההונגרים נכנסו ב-1938, במשך כמה שנים היינו פתאום בהונגריה. ההונגרים קבלו את החלק הצפוני של צ'כוסלובקיה וכך קושיצה הייתה שייכת להונגריה. כשחזרנו מהשואה ב-1945 שוב היינו סלובקים ואסור היה לדבר ברחוב הונגרית. פעם תפסו אותנו שני חיילים - הלכתי ברחוב עם שתיים מאחיותי ודברנו הונגרית, עצרו אותנו ואחד מהם אמר שאם עוד פעם יתפוס אותנו מדברות הונגרית יושיב אותנו בבית סוהר.

נולדתי ב- 22.1.1925, אך בתעודות אני רשומה כילידת 1926. הייתי הילדה העשירית במשפחה בת 13 ילדים. מתחתיו היו עוד 3 ילדים. גדול ממני היה בן וקטן ממני היה בן ולכן כשהייתי קטנה השתייכתי לחבורה של הבנים. אח"כ עם ההתבגרות התחברתי למגדה ולבנות היותר גדולות.

משפחתי

אלה ההורים שלי היקרים, אמא בהריון (עם לצי). החיוך שעל פניהם מראה על השמחה שעתידה לבוא.

לאבי קראו **שוורץ יוזף - יוסף**.

אבא התייתם בגיל 13 מאמו ובגיל 17 מאביו. הוא גדל אצל אחיו הגדול, שקראנו לו פטר ¹בצ'י, שטיפל בו כאילו היה בנו יחד עם אשתו, בכפר שנקרא דוביצ'אין.

אביו התחתן שנית אבל אני לא זוכרת שהכרתי סבתא חורגת. האחים הגדולים שלי מספרים שהיא הייתה באה לבקר אותנו בקושיצה.

לאמא קראו **קרולינה - לאה** - קיצרו את זה ל**לינה**. הייתה לה משפחה בסנדז'ה, עיר קיט בצפון הונגריה. היו לה שם ארבעה אחים ולשניים מהם היו ילדים. כשאבא שלה נפטר, אמא נסעה ללוויה ולקחה אתה את האחות הקטנה שלנו, קתי. שם כולם קראו לה

¹ בצ'י - דוד בהונגרית.

"לינה נני"². כשחזרו אחרי חודש קתי קראה לאמא "לינה נני" כפי ששמעה בסנדרה.

סבתי מצד אמא

סבא וסבתא מהצד של אמא גרו בסנדרה. את הסבתא לא הכרתי כי היא נפטרה כשהייתי בת כמה חודשים, את סבא פגשתי רק פעם אחת. פעם כשהיינו בדוביצ'אין בקיץ ואמא שכבה (רק יותר מאוחר הבנתי שלאמא כנראה הייתה הפלה), סבא, אבא שלה, בא לבקר אותה. אני הלכתי לתחנת הרכבת לקבל את פניו ואני זוכרת דוד גבוה ואני כזאת קטנה, מנשקת לו את היד, התמונה הזאת מלווה אותי. זו הפעם היחידה שפגשתי את הסבא. אח"כ הוא נפטר ונשארתי בלי המושג סבא וסבתא. האחיות הגדולות שלי דברו כל כך הרבה על סבתא שהרגשתי שאני כמעט מכירה אותה. איזה סבתא חביבה, איזו סבתא דואגת, סבתא לכל. רק מתוך הסיפורים הכרתי את סבתא ואת סבא ראיתי רק פעם אחת.

האחים שלי

היינו שלושה עשר ילדים.

לכל אחד מאתנו היו כמה שמות: שם הונגרי, שם עברי, שם סלובקי והשם בו קראנו לו בבית.

1. **זולטן** (הונגרי, סלובקי), **צבי הרשל** (עברי), קראנו לו **זולי**, נולד ב- 1908, נפטר בגיל 101 (2009).

זולי היה האח הגדול, הילד הבכור. כשנולדתי הוא היה כבר בן 18, ומאז שאני זוכרת אותו הוא עבד עם אבא בעסק. בשנת 1933 עלה לארץ ישראל וב- 1937, לאחר מותו של שני, חזר כדי לעזור להורים. זולי תמיד דאג לכולנו. גם בזמן המלחמה וגם אחריה.

2. **שנדור** (הונגרי), **פנחס** (עברי), **אלכסנדר** (סלובקי), קראנו לו **שני**, נולד ב- 1909, נפטר ממחלה בגיל 27 (1937).

שני, אחי השני, נפטר בגיל 27, כשהייתי בת 11. הוא עבד יחד עם אבא בעסק.

² נני – דודה בהונגרית.

3. **מרגיט** (הונגרי) **רבקה רוחל** (עברי), **מרגיטה** (סלובקי), קראנו לה **מַנְצִי**, נולדה ב- 1911, נפטרה בגיל 99 (2010).

מנצי מאוד הקפידה על מעמדה כאחות גדולה, בכורה, למרות שהיו מעליה שני בנים. היא הייתה הבת הגדולה וכך גם ההורים התייחסו אליה. היא גם התלבשה בהתאם, היא לא קבלה דברים ישנים, היא תמיד קבלה בגדים חדשים, ולא ירשה מאף אחד כי הייתה הגדולה. היא הייתה מתחלקת בדברים שלה רק עם פירצי שהייתה האחות הבאה אחריה בתור ואהובה עליה מאוד. בשבילה היא ויתרה על הכל, מה שלנו היה אסור לפירצי היה מותר. פירצי גם ירשה ממנה את הבגדים האלגנטיים. מנצי הייתה נוסעת לחתונות במשפחה כאשר אמא לא נסעה. היה לה חדר משלה, הייתה לה מיטה משלה שרק לפעמים התחלקה בה עם פירצי. זה היה ברור שזה החדר של מנצי. כאשר היו באים אורחים והייתי צריכה למסור את המיטה שלי, הייתי ישנה על ארגז הנדוניה של מנצי שהיה בחדר שלה והיו מרפדים אותו עם שמיכות פוך. זה היה בשבילי כבוד שאני ישנה בחדר של מנצי. היינו צריכים להישמע לה והיא יכלה לפקד עלינו, הייתה לה שליטה עלינו ואנחנו הכרנו בכך, פשוט פחדנו ממנה.

מנצי הייתה מוכשרת בכל וזריזה מאוד. היא אפתה את כל העוגות בבית. גם אם היו בעיות עם החשמל היא ידעה לתקן. היו לה שתי ידיים "ימניות".

4. **פירושקה** (הונגרי, סלובקי), **פרל** – **פנינה** (עברי), קראנו לה **פִּירְצִי**, נולדה ב- 1913, נפטרה בגיל 96 (2009)

פירצי הייתה צנועה שאין כמוה, אף פעם לא היו לה שום דרישות. היא הייתה עדינה ורגישה ואף פעם לא חשבה שמגיע לה משהו. היא אף פעם לא קבלה בגד חדש. קצת קינאתי בה, כי הייתה כ"כ צנועה שזה הבליט אותה מכולם. היה לה מקום קבוע ליד האח. היא עברה פעמיים ניתוח אפנדיציט בגיל 16-17 והייתה חלושה מאוד, מאוד סבלה. פעם הדוד, הגיס של אמא, לקח אותה לבית קפה לרקוד. לכבוד היציאה עם הדוד איפרו את הפנים שלה וקלרי הכינה לה כובע יפה, טוק, כובע בלי שוליים. והדוד אמר: זאת פרסונה בשביל המטבח ובשביל יציאה לבתי קפה. היא הייתה יפה מאוד.

אם קרה משהו במשפחה, היא הייתה הראשונה שקראו לה. היא ידעה מה לעשות לפני שהרופא הגיע. הייתה לה מתנה טבעית.

פירצי הייתה מאוד פדנטית ולכן הייתה איטית מאוד. היא למדה לתפור כותנות גברים, בזמן ההוא הוסיפו לחולצה עוד צווארון להחלפה, ואם הצווארון לא התאים לה במדויק היא פרמה שוב ושוב.

פירצי הייתה האחות הקרובה למנצי והייתה אהובה עליה במיוחד. רק אתה מנצי התחלקה בדברים שלה והייתה תקופה שהיא ישנה עם מנצי במיטה שלה.

היא הייתה תמיד מאוד רגישה ולא פעם הסתרנו ממנה דברים רעים שידענו, כדי להגן עליה.

5. אלז'בט (הונגרי), חנה (עברי), אלז'בטה (סלובקי), קראנו לה **בז'י**, נולדה ב- 1915, נפטרה בגיל 95 (2010).

בז'י הייתה שחקנית. בנוסף להופעות בבית הספר, היא תמיד הופיעה על הבמה בכל ארגוני הנשים. היא ידעה בע"פ שירים שעד היום אני זוכרת ממנה והיא ידעה לדקלם את זה כל כך יפה שהיא תמיד נבחרה, ואהבו אותה ואת ההופעות שלה. לבז'י היה חוש והיא יכלה להתעסק עם כל דבר.

אני הייתי צמודה אליה כשהייתי ילדה קטנה. לאן שהלכה, לחברות שלה, אני הלכתי איתה, היו לה הרבה חברות והייתה נאהבת ונערצת. בז'י למדה לגזור ולתפור במקומות הכי טובים. היא הייתה כאילו תופרת הבית שלי. מעניין שאחרי כל מה שעברנו התחברנו יחד, כמו שהיינו כשהייתי בת ארבע - חמש. כל חיינו היינו קרובות מאוד, גם כאן בניר עציון. כל קניה, כל ארוחת שבת עשינו יחד.

6. קלרה (הונגרי, סלובקי), שינדל – יפה (עברי), קראנו לה **קלרי**, נולדה ב- 1917, נפטרה בגיל 71 (1988).

קלרי הייתה הבת המועדפת, ככה אני זוכרת אותה. היא הייתה חכמה, חרוצה ותלמידה מצטיינת. תמיד היה לה יחס מיוחד. היא עוד הלכה לכיתה נוספת מעל בית הספר המסחרי ומשם הלכה ללמוד לעשות כובעים. היא הייתה חרוצה מאוד וזריזה, גם היא וגם מנצי היו מוכשרות בכל דבר, ועשו קישוטים לשמלות. לשתייהן היו שתי "ידיים ימניות".

קלרי הייתה בשבילי דמות נערצת בכל דבר, גם ביופי שלה. לא קנאתי, אבל הצטערתי שאני לא יפה כמוה וחכמה כמוה. בשבילי קלרי הייתה המושלמת מכולם. כשהייתי קטנה והגעתי לה עד לברכיים, הייתי מסתכלת אליה כלפי מעלה ושואלת, מתי אני אהיה יפה כמוך? גבוהה כמוך? היא הייתה הגבוהה בין כולנו. אח"כ כשזולי עלה ארצה כחלוץ הייתה לי עוד דמות להעריץ.

7. אָדל (הונגרי, סלובקי), בלימה - בלומה (עברי) קראנו לה **אדל**, נולדה ב- 1919, חיה בארצות הברית.

אדל הייתה בליינית, היא הלכה עם חברות לבית קפה, לשעשועים, לרקוד. אדל הייתה שונה, לא התאימה כל כך ל"משפחת שוורץ יוזף". אחות של אמא, אמא של ורה, נהגה לומר שאדל נולדה מתוך אהבה גדולה. בילדות אני חיפיתי עליה, אדל לא אהבה לעשות דברים והיא נתנה לי לעשות במקומה מה שהייתה צריכה לעשות, תמורת תשלום.

8. **מגדלנה** (הונגרי, סלובקי), **יִכְדֵּל** – **יוכבד** (עברי) קראנו לה **מִגְדָּה**
היא נקראה אחרי אחת הדודות של אמא. היא תמיד שמעה מאמא: "לו
ידעת איזה צדקת היה דודה יכדל..."

מגדה הייתה מאוד קרובה לאמא, מאוד אהבה אותה וכשאמא הלכה למפגשי
נשים היה לה מאוד קשה להפרד ממנה.

אחד העוזרים של אבא, לייבוביץ, היו לו הרבה בנים. הוא היה בא אלינו לעיתים
קרובות, היכרנו אותו והיה בן בית אצלנו. אני זוכרת את מגדה בת ארבע עשרה –
חמש עשרה, שמה מטפחת על הראש, נעמדת, מול הראי ואומרת בגרמנית: "אֵיךְ
בֵּין פֶּרְאוּ יֵעֲנֻקְלִיה לִיבוביץ" - אני גברת יענק'לה לייבוביץ, ובהונגרית: "ויהיו לי 12
ילדים". היא ידעה שיש בן לדוד הזה. הוא לא היה דוד ממש, אבל לכל איש מבוגר
מאתנו, אפילו בשנתיים, קראנו דוד.

9. **לסלו** (הונגרי), **אריה לייב** (עברי), **ולדיסלאב** (סלובקי), קראנו לו **לָצִי**,
נולד ב-1923.

עם **לָצִי** לא הייתי בשלום. לא ביטאתי את זה, אבל פעם אחד, כשהייתי כבר די
גדולה, אמרתי משהו שמאוד מאוד הצטערתי עליו. אמרתי לו איזה כינוי גנאי שאני
לא רוצה לחזור עליו. לָצִי נתן לי סטירה, אני עד היום שומעת את הצליל של
הסטירה. באותו רגע שאמרתי הצטערתי על כך והמקרה לא חזר על עצמו. במהלך
השנים מאוד התקרבונו. ביקרנו הרבה אצלם בבאר שבע ועוד יותר הם אצלנו. היום,
כמעט אין יום שהוא לא מצלצל אלי ואנחנו מדברים בטלפון.

10. אני – **אווה** (הונגרי), **דבורה** – **דבורה** (עברי), **אוה** (סלובקי), קראו לי
אָוִי, נולדתי ב-1925.

כקטנטונת חשבתי שאני יפה. הסתכלתי תמיד בראי ואמרתי "אווי יפה, אווי יפה".
כשגדלתי, פתאום איבדתי את הביטחון העצמי. הייתי לא קטנה ולא גדולה. כל
החברות שלי היו הגדולות בבית ומותר היה להן הרבה דברים ואני, היו דברים
שהייתי קטנה עבורם ולחובות, שכבר הייתי צריכה לעשות, הייתי גדולה. אז
הרגשתי לא זה ולא זה. מין מישמש כזה הוביל אותי הרבה שנים שלחובות אני
גדולה ולזכויות אני קטנה. ככה זה לגדול בין גדולים וקטנים. אהבתי לשחק עם
הבנים ונעליים גבוהות ליוו אותי הרבה שנים. שיחקתי כדורגל עם הבנים וטיפסתי
על עצים. בגלל משחק הכדורגל היה חור בנעליים שלי. אח"כ, כשגדלתי קצת,
התיידדתי עם מגדה והיו לנו חברות משותפות, שתי הבנות של השכנים.

לפעמים הייתי קצת היסטרית. בבוקר הייתי פורצת בבכי לא מוסבר, בכיתי מתחת
לשולחן. אמא אמרה: "אני לא נבהלת מהבכי, כי אני יודעת שלא כואב לך שום דבר
ואני יודעת שברגע שמגיעה השעה עשרה לשמונה וצריך ללכת לבית הספר, אווי
מפסיקה לבכות". היו לי כמה התפרצויות כאלה. לא יודעת, דווקא הרגשתי מאוד
טוב עם האחים. אולי רציתי יותר תשומת לב.

אני הייתי ילדה שקטה ולא הבנתי את החיים. ידעתי שיש כללים וזה נכנס להרגל של החיים ולא שאלתי שאלות. כשהאחיות הבוגרות דברו דברים שלא לאוזני, חשבו שאני לא שומעת ואני שמעתי, לא הסבירו לי כלום אבל קלטתי מה שקלטתי. היה הרבה "שושו" שדברו בשקט כדי שאווי לא תשמע. למשל על וסת, לא דברו בקול, אבל אני שמעתי ולא ידעתי מה זה....

11. טיבור (הונגרי, סלובקי) שעה שמיל - ישעיהו שמואל (עברי), קראנו לו טיבי, נולד ב - 1927.

טיבי היה ילד רזה מאוד, כזה שקט, ילד טוב שלא עושה שום מעשים שאסור לדעת בבית (אח"כ נודע לנו שגם הוא היה הולך בשבתות עם החברים לכדורגל). עד גיל ארבע לא דיבר וכשדיבר החליף אותיות במקום 'ק' אמר 'ט' במקום 'ו' אמר 'ל'. טיבי היה מלא הומור ומשעשע מאוד. למשל, פעם דברנו על הבית של סבא בסנדרה שהיה שם כתם שחור ענק. הגדולים סיפרו לנו איך פגע ברק בבית וזה השחיר. היה גשם חזק, סערה, ואנחנו יושבים ליד החלון ומדברים על פגיעת הברק. עובר שם חתול שחור וטיבי שהיה בן שמונה אומר: "כמה טוב לחתול שחור, הברק פוגע בו, הוא בין כה שחור....". כשקצת גדל, הבנות הגדולות שתפרו שלחו אותו לחנות להביא חוטים או מחטים, הוא היה אומר: "אני לא הולך, מה צריך להביא?" באופן קבוע אמר בתחילה לא אבל תוך שניה התהפך הטון. הוא לא היה יכול להגיד לא.

12. אימרה (הונגרי, סלובקי), וולולה - זאב (עברי), קראנו לו אימי, נולד ב - 1929, נספה בשואה.

אחי הצעיר אימרה
נספה בשואה

אימי היה ילד מאוד יפה, גיינגי עם תלתלים, היו לו ריסים כאלה ארוכים. כשהלכתי אתו לטייל בעגלה בטיילת לא היה אחד שלא הסתכל עליו. הוא היה חכם מאוד ושובב מאוד. אימי לא הלך לגן הילדים, זה לא התאים לרמה שלו. הוא הלך ישר לחדר. בכזו שמחה הוא תרגם את התורה (תורה). בין היתר אמר: "קוף קוף שייטל זה פייקה", עוד לא דיבר טוב. הייתה לו תפיסה בלתי רגילה. כשהייתי בכיתה ג' למדתי בע"פ שיר על כלב ושפן, למה יש לשפן זנב קצר, כי הכלב אכל. זה היה שיר ארוך ארוך והייתי צריכה ללמוד אותו בע"פ. אני לא הצלחתי ללמוד אותו, אבל, אימי קם בבוקר והוא התחיל לדקלם את כל השיר שלמד רק מן השינון שלי, אפילו את האותיות עדיין לא ידע לבטא כראוי. בכתה א' המורה הזמינה את אמא ואמרה לה: "גברת שורץ את מוכרחה לנזוף בבן שלך, כי כשאני מסתכלת עליו אני נמסה". הוא היה ילד מיוחד. אימי לא אהב ללמוד. כמה שהיה לו שכל, הוא לא אהב ללמוד והיה תלמוד בינוני. הוא יותר אהב

את אחרי בית הספר מאשר את בית הספר, אבל כשלמד למד. כשחזר מן החדר אבא היה בוחן אותו ואני זוכרת איך הוא ידע בדיוק להתבטא וידע בע"פ את התרגומים.

פעם הוא בא הביתה והקיא ואמא נורא נבהלה, חשבה שהוא חולה ורק אח"כ נודע לנו שהילד הקטן, היה בן עשר – אחת עשרה, עישן עם החברים שלו.

13. קטלינה (הונגרי, סלובקי) סורה – שרה (עברי), קראנו לה קטיקה נולדה ב- 1933 - נספתה בשואה.

אבא בא הביתה מהרישום של התינוקות ושאלנו איזה שם רשם לתינוקת והוא אמר "סָרֶן", שם שהוא מאוד עתיק ולא מתאים לתינוקת. הוא רק צחק אתנו, עד שגילה לנו שנתן לה את השם קטלינה.

אחותי הקטנה, קטיקה,
1943, נספתה בשואה

קטיקה הייתה ילדה מאוד מיוחדת, ככה אני זוכרת אותה. אני זוכרת את היום שנולדה כמו היום. הייתי בת שבע. כמובן אז האימהות ילדו בבית, אם לא הייתה סיבה מיוחדת להיכנס לקליניקה. הייתה מיילדת שבאה הביתה ובאה גם יום לטפל באמא. אותנו שלחו לשכנים וכשחזרנו אמרו לנו: "מה, לא פגשתם את החסידה? עכשיו היא יצאה מן הקמין, הביאה לנו תינוקת". שמחה גדולה - יש לנו תינוקת. אחי הגדול קבל את זה קצת קשה, נדמה לי, אבל לא אמר כלום. אינני יודעת, גם אני קצת התביישתי, זה לא היה רגיל, ילד שלוש עשרה במשפחה. לשכנים ולחברים בגילאים שלנו היו שלושה ילדים. לשכנים הגויים גם כן היו שלושה ילדים. אצל היהודים הייתה משפחה אחת עם ששה עשר ילדים מאבא אחד ואמא אחת. כל כך הרבה ילדים זה לא היה מקובל, בפרט לא בסביבה שלנו.

בכיתה, הייתה איתי אחת שהייתה בת יחידה. מה אני ידעתי מה זה בת יחידה? ולאחרים היו שניים-שלושה אחים. הייתה לי חברה טובה שהם היו שני ילדים. שניים-שלושה ילדים היה הממוצע בכיתה ואם היו חמישה-ששה ילדים זו הייתה נחשבת משפחה גדולה. התביישתי. בכיתה סיפרתי על כך רק לחברה הכי טובה.

כשהייתי ילדה גדולה, בת שמונה - עשר, כבר טיפלתי בה. איך אני טיפלתי בה... אהבתי להרדים אותה בערב, להחזיק אותה על הכתף שלי ולהסתובב אתה בחדר כשאני כבר בפיז'מה. הבנות הגדולות אמרו שאני כמו צוענייה – הולכת עם תינוקת על הידיים. קטיקה הייתה ילדה מאוד חכמה ויפה. היא הלכה לגן שאליו אני הלכתי בזמנו. בבוקר לקחו אותה לגן, אבל בצהריים אני הבאתי אותה הביתה ובדרך היא הייתה עושה שפגט ואני הייתי מאוד גאה בה. הלכתי הרבה לטייל איתה.

כשקטיקה הייתה בת שמונה מנצי תפרה לה שמלה, והיא ראתה שלגדולות עושים בשמלה תפר מיוחד לחזה, "תפר שדיים" קראו לזה, אז היא בקשה ממנצי שתתפור תפר כזה גם בשמלה שלה.

היא הייתה ילדה יפה ואהבו אותה בבית הספר.
 כשהייתה בת חודש זולי נסע לפלשתינה. שלחנו לו תמונה שלה בגיל ארבע, בתשובה
 הוא כתב: "היא נראית כאילו הכאב של כל העולם בעיניים שלה".
 אמא הניקה את התינוקות, אני זוכרת שהניקה את הקטנה אבל רק בתוך החדר,
 אפילו לפנינו לא הניקה, לא כמו היום.

כמה שהיינו, האחים והאחיות, שונים באופי ובהתנהגות, חיינו בשלום מובהק.
 לא חושבת שהיה עוד בית כזה. לא הרביצו אחד לשני, אף פעם לא צעקו, אמא לא
 צעקה, אבא לא צעק. היינו ילדים ממושמעים.

אחי הקטנים, מימין לשמאל: אימי,
 קטיקה וטיבי

מימין לשמאל: שני, אחות של אמא,
 מנצי, זולי.

מימין לשמאל – יושבים: מנצי, קלרי, מגדה, פירצ'י.
 עומדים: זולי, אדל, מטפלת, שני, בז'י

בית המשפחה

ההורים הגיעו לקושיצה עם שמונה ילדים, אני נולדתי כבר בקושיצה ולפני נולד בקושיצה לצי. קושיצה הייתה עיר הבירה של מזרח סלובקיה.

גרנו במרכז העיר, ממול היה הדום הקתולי, עם מגדל ושעון למעלה, ובהמשך התאטרון והקפלה. ברחובות היו עצים מלבליים. מסביב לעיר רחוק רחוק היו ההרים, הר צ'רמיי, ויותר גבוה הפנקו, ועוד יותר רחוק היו הרים גבוהים, אבל אי אפשר היה ללכת ברגל להרים. לפני הדום היה פארק גדול עם עצים וספסלים, אפשר היה לטייל שם או לשבת. זה היה שטח ענק, והיו שם מגרשי טניס ומשטח להחלקה על הקרח בחורף. אהבנו לטייל בפארק, בפרט בשבתות אחה"צ. בחורף ירד שלג והיה קר מאוד. אני עדיין יכולה לשמוע את הצעדים שלי כשאני דורכת בשלג הטרי. כאשר השלג נמס, בא הקרח והכפור ואז היה מסוכן ללכת עליו. בקיץ יצאנו להתרחץ בנהר ה'הרנדי', שהיו לו הסתעפויות לצדדים. הייתה בעיר גם בריכת שחיה ובחורים יהודים היו המשגיחים שם. הרחצה לא הייתה נפרדת, אבל אני לא זוכרת שהתרחצנו עם בנים. גם מבית הספר הלכנו עם החברות לבריכה. בשנים האחרונות אסרו על יהודים להיכנס לבריכת השחייה והלכנו לשחות רק בנהר.

לא רחוק מהבית היה הרחוב הראשי ועברה בו חשמלית. בין הרחוב הראשי ובינינו היה רחוב קצר מאוד, כל הרחוב הזה היה מצד אחד בית הכלא שהיה מולנו, ודרך חלון המרתף של בית הכלא יצאו האדים של הבישול ואפשר היה להריח את מרק השעועית שבשלו שם. באותו בניין, בצד הרחוב הראשי, שכן בית המשפט.

הבית שלנו היה גדול וכולו היה שייך לנו. אנחנו גרנו באמצע, בחמישה חדרים ומשני הצדדים היו שתי דירות, מצד אחד דירת שלושה חדרים ומצד שני דירת שני חדרים שהשכרנו. בצד אחד גרה גרינפלד נני, הם גרו שם הרבה שנים. היה לה בן, שהיה מהנדס של הסקה מרכזית, שפתח בדירה משרד. בצד השני הדיירים הראשונים היו גויים וגרו שם הרבה זמן, היחסים היו טובים והילדים שיחקו יחד. אח"כ השכרנו את הדירה למשפחה יהודית.

אמא באה לקושיצה בתנאי שיהיה לה משק קטן. היו בחצר שתי פרות וסוס וכמה תרנגולות וכל מיני עצים. ליד האורווה היה שטח די גדול מגודר, בו גדלו ירקות לתצרוכת ביתית. אני זוכרת שהיה גזר. אמא והעוזרות טיפלו במשק.

הבית שלנו היה ממש באמצע העיר, הייתה לנו חצר ענקית עם 2 שערים, משני הצדדים, אפשר היה להיכנס בשער אחד ולצאת בשער השני, והיה עוד שער גדול לכרכרה. בחצר היו הרבה עצי תות מכל הסוגים, לבנים, אדומים, שחורים והחברים והשכנים היו נכנסים מצד אחד ואוספים את התותים שנפלו על הקרקע, או קוטפים מן העצים ויוצאים מצד שני. החצר הייתה מין מעבר. כל אחד הרגיש חופשי להיכנס ולאסוף תותים מן העצים. שמחנו, כי לא יכולנו לאכול את הכל בעצמנו. גם החברים שלנו באו בדרך כלל לחצר שלנו לשחק.

אחת הדיירות שלנו, סבתא של פהר קרצ'י, לא סבלה את התנועה הזו כל הזמן בחצר. פעם אחת היא גרשה מן החצר שלנו הביתה את הבן של השכנים, ובדיוק

הגיעו ההונגרים, שהתחילו לאסוף את מי שלא היו נתינים הונגרים, לאסוף את המשפחה שלו. בן אחד קפץ מן החלון וגם בת אחת שרדה.

כמו בכל בית גם לנו היה בוידם – עליית גג. בעליית הגג גר ה"האוס מייסטר", גוי עם המשפחה שלו. הם היו איכרים והם תחזקו את הבית. הוא המשיך לגור שם גם כאשר ההונגרים נכנסו לקושיצה והתחילה האנטישמיות. כדי להוכיח לנו שהוא לא אנטישמי, אמר שהוא סוציאל דמוקרט. הם גרו אצלנו עד שמכרנו את כל הבית.

בעליית הגג גם תלינו בחורף את הכביסה. הכביסה הייתה קופאת ואי אפשר היה להוריד אותה כי הסדינים הענקיים היו כמו קרח.

על יד הדלת שלנו הייתה הדלת למרתף, שם החזיקו בחורף תפוחי אדמה וגזר. לפעמים אמא ירדה למטה להביא תפוח"א, ופעם היא הושיטה את היד והרימה עכבר. אחרי הכניסה למרתף הייתה הכניסה לעליית הגג, היו שם מדרגות עץ ישנות וחורקות.

המטבח היה גדול ולידו היה מרתף ומזווה ענק, חלק ממנו היה חלבי, והיה בו שולחן ארוך וארון בשביל קמח ואביזרים. לשם הכניסו את המרקחות שעשו בבית. גם את הסיר הגדול בו הרתיחו את החלב (צרכנו כמות גדולה של חלב) הכניסו לשם להתקרר, וחם וחלילה אם בטעות הסיר היה נשאר לא מכוסה, אז אמא שפכה את כל החלב מהסיר, כי חששה מאבק וחרקים שיכנסו לחלב. השמירה על ההיגיינה הייתה מאוד ברורה. המיטה של העוזרת הייתה גם היא במטבח, כי המטבח היה מקום השליטה שלה. במטבח היה תלוי על הקיר: "אם תבואו תהיו, אם תביאו אוכל תאכלו". כמובן שזה לא היה ברצינות, אצל אמא כולם קבלו לאכול. בחצר היה לנו מטבח נוסף שקראנו לו "מטבח כניסה", והיתה שם אח גדולה, אמא הייתה חוזרת משם עם פנים אדומות ולוהטות. בבית שלנו היה חשמל וגם גז.

לא היה מקרר בבית, כי לא היה צורך במקרר, המרתף היה המקרר שלנו. בחורף אכלנו שומן של אווז, ושמנו אותו בין שני החלונות כדי שיקפא ובקיץ שמנו את היוגורט במרתף, זה היה כמו מקרר. התפוחים שהבאנו מן היערות היו כל החורף במרתף והרגישו בריח שלהם דרך החלון.

היה חדר אוכל בו היה שולחן גדול. שם ישבנו, שם אכלנו, שם קראנו. אבא, כשחזר הביתה התיישב שם, הוא למד קצת. אבא לא היה תלמיד חכם, הוא לא הספיק ללמוד כי התייתם בגיל צעיר, אבל את הבנים שלו שלח לישיבה.

בחדר האוכל היה חלון גדול לחצר. כמו כל החלונות בבית, החלון היה כפול ואפשר היה לשבת על האדן בין שני החלונות. החלון הזה נתן לנו הרבה, כי הוא פנה לחצר. ישבנו הרבה לידו ויכולנו להסתכל החוצה, אל החצר שלנו שהייתה תמיד מלאת חיים.

היה סלון גדול שפעם בחודש ניקו אותו, והיה בשימוש רק כאשר באו אורחים מאוד מכובדים. ליד הסלון היה חדר השינה של אבא ואמא, כל זמן שהיינו קטנים ישן שם מישהו מתינוקות. ועוד היה החדר של הגרף ממנו קנינו את הבית, שהיה מרוהט והייתה בו מיטה גדולה, מיוחדת מאוד, אלגנטית. זה היה החדר של מנצ'י וזמן מה פירצ'י ישנה אתה במיטה הזאת. עוד היה חדר ילדים בו ישנו שני הבנים הגדולים. אני זוכרת שזמן קצר ישנתי איתם. אח"כ זולי שהיה גדול ממני בשנים רבות (18) עזב את הבית לארץ ישראל וגם לצי עזב את הבית בגיל שש עשרה לבית הדוד

בסנדרה. כשהם עזבו ישנתי בחדר עם אדל, הייתה בחדר גם מיטת תינוק, שם ישן אחד התינוקות, והייתה גם ספה שמגדה ישנה בה.

בסביבה שלנו גרו הרבה יהודים דתיים ומ'החדר' היו עוברים ישר דרך החצר שלנו, ואוספים מהעצים תותים בדרך. היו הרבה יהודים בעיר מכל הזרמים, החל מניאולוגים ואורתודוקסים שהתחלקו להמון זרמים. היו כל מיני חצרות של רבֵּלֶךְ, כל מיני רבנים.

אני זוכרת כמה דמויות ברחוב:

הייתה ה"קופֶּץ פִּיסק", צוענייה שמכרה אבקה לניקוי סירים, מין אבן טחונה. היא הייתה הולכת ברחוב וקוראת: "ניי קופיה פיסט" - תקנו אבקת ניקוי לכלי בישול.

היה "טְרוֹטוּש", איש שהיה עובר ומתקן כלי אמאיל. הוא היה עובר מבית לבית לתקן סירים, דליים, גיגיות, כל כלי האמאיל שהתבלה.

והיה מתקן החלונות, שהלך עם זכוכיות על הגב ותיקן את החלונות שנשברו.

חיי עושר ונחות

היינו נחשבים למשפחה עשירה ומכובדת. לאבא היה עסק של עצים. על הדלת של המשרד שלו היה כתוב: "מגדל עצים". היו לו יערות, בסביבה של קושיצה, בסנדרה וגם בקרפטרס, והוא מכר עצים להסקה בסיטונאות. בתחילה הם היו שלושה שותפים: "רֶנְפֶּר (גוי), שוורץ (אבא), ובלומברגר". אח"כ רנפר נפטר, ונשאר "שוורץ בלומברגר" וכשהעסקים התחילו לרדת בלומברגר עבר לסנדרה ואבא נשאר לבד.

הייתה לנו גם אחוזה מחוץ לעיר במקום שנקרא שומוֹדִי. היה שם ארמון יפה, אני זוכרת, בית על קומות וחצר גדולה ועל יד החצר היה פלג בו אפשר היה לשוט בקייקים, היה שם יער, כל זה היה שלנו. בחורף גרו שם עובדים שלנו.

מילה של שוורץ יוזף הייתה נחשבת אמינה מאוד. אבא היה חותם על שטרות ערבות לאחרים והיה לזה על מה לסמוך. בתקופה יותר קשה, כשאבא היה זקוק להלוואות, אם אמר שביום שלישי בשעה חמש יהיה עם הכסף ידעו שאפשר לסמוך שיהיה שם עם הכסף.

הייתה בבית עוזרת בית, תפקידה היה לעזור לאמא, לנקות את הבית ולעשות כביסה. פעם בשבוע הייתה מגיעה כובסת נוספת, לכביסה ופעם בחודש הייתה באה כובסת נוספת לכביסה גדולה, עבודה שהייתה נמשכת לפעמים מחמש בבוקר עד שתים עשרה בלילה. כלי המיטה היו לבנים כולם והרתיחו אותם בדוודים גדולים. בחצר היה חדר כביסה והכובסות התרוצצו בין הבית וחדר הכביסה. המשפחה הייתה גדולה והייתה הרבה כביסה.

לאחים הגדולים הייתה אומנת גרמנייה שהייתה אומנת מקצועית, היא הייתה נקראת "פֶּרֶלִין" ודברה עם הילדים בגרמנית. לנו, הקטנים, הייתה אומנת יהודייה

שטיפלה בנו. מעמדה היה נמוך יותר, היא לא הייתה ברמה של הפרולין. העוזרות והאומנות גרו אתנו בבית. כאשר לצי נולד החליפו את האומנת בבחורה צעירה רווקה שטפלה בילדים הקטנים. היא דברה הונגרית, אבל קראנו לה "אָנוש הפולניה". אהבנו אותה מאוד והיא אהבה אותנו. בעלה היה סלובקי שעבד כמשגיח ברכבת, כשהסלובקים עזבו הם היו צריכים לעזוב את קושיצה. היא נפרדה מאתנו בדמעות, היו להם אז כבר שני ילדים חמודים, בלונדיניים וכולם באו להיפרד מאתנו. הייתה תקופה שהייתה לנו עוזרת יהודייה שהייתה בית"ריסטית שרופה. פעם היא הלכה להפגין וחזרה הביתה וסיפרה: "צעקנו: פוי פוי החלוץ, שיחיה הבית"ר". היא הייתה שנים אצלנו, כשהעסקים כבר היו קצת חלשים היא לא הייתה רק אומנת, אלא הייתה העוזרת היחידה ועזרה בכל. אח"כ הייתה עוזרת אחת גויה, קראו לה אַרז'יקה. הקמנו לה עץ אשוח לחג המולד שעמד במטבח. גיסי לא יכול היה להבין איך בית אורתודוקסי מכניס עץ אשוח, אבל אמא הייתה לויאלית כזאת שנתנה מה שמגיע גם לגויה. היא גם הנהיגה, למשל, שביום מיקולאז' שמנו את הנעליים בחלון ולפי מי שהיה ראוי לסוכריה קבל סוכריה ומי שלא היה ילד טוב קבל פחם. אמרו שזה סנטה קלאוס.

אמא הייתה מאוד חרוצה והייתה תמיד עסוקה. למרות כל העוזרות בבית, אף פעם לא ראיתי אותה יושבת בשילוב ידיים. גם לילדים היו תפקידים שהיינו צריכים לעשות, כמו לערוך את השולחן לצהריים, כשחזרנו מבית הספר. ביום ראשון משהו היה צריך להישאר בבית לפי תור לתקן את הגרביים של כולם. אדל אחותי הייתה נותנת לי קורונה³ כדי שאעשה זאת במקומה.

אחרי ארוחת הצהריים, למרות העוזרות, כל אחד היה צריך לעשות משהו. לנו לקטנים היו כוסות קטנות. אני הייתי צריכה לנגב את כל חמש עשרה – שש עשרה הכוסות, זה היה תפקידי. בדקתי אם זה מספיק מבריק. שנים זה היה התפקיד שלי. כל אחד עשה משהו, לכל אחד היה תפקיד.

את הבישול, עד כמה שאני זוכרת, אמא הובילה והבנות הגדולות עזרו. בגיל חמש עשרה – שש עשרה, אני כבר הייתי בלבוסטה. בקיץ ההוא אמא נסעה, בטח לאחיות שלה בסנדרה, והגדולות כבר לא היו בבית, עבדו כנראה. פעם ראשונה בחיים שלי הייתי צריכה ללוש ולעשות עוגת שמרים ל"ז בתמוז. ואני לשתי את הבצק ועשיתי את העוגה ואפיתי אותה, אני זוכרת איזה תשבחות קבלתי מאבא.

אף פעם לא אכלנו את הארוחה רק בני המשפחה. היה נהוג שבאו אנשים נוספים לאכול, קראנו להם אויירח (אורח), בכל יום בשבוע היה מישהו קבוע לאותו יום. הם היו בחורים צעירים מהכפרים הסמוכים שחיו בעיר, היו כאלה שהיו נשאים לשחק איתנו. למשל, היה בחור צעיר שניגש אל אבא בבית הכנסת ואמר שהוא אמור לאכול אצלו. לא התביישו לגשת, בטח מישהו שלח אותו אל אבא. מי שכן התבייש היה איש שמכר סבון כלים, הוא לא רצה לבקש, אבל ידענו שהוא זקוק לעזרה וקנינו ממנו את הסבון. היו גם מבקשי נדבות שהיו באים לאסוף שאריות אוכל, חוץ מאלה שהיו אוכלים אצלנו.

היו כל מיני טיפוסים שהגיעו לבקש נדבה. היה אחד שהיה אוסף כל מה שהיה, את כל המאכלים בסיר אחד. הייתה אשה אחת שבאה והייתה אומרת: "גבירתי הנכבדה אני צריכה הכל". הייתה בחורה צעירה שחילקה עיתונים וסדרה שאנחנו

³ קרונה- מטבע צ'כי.

נהיה האחרונים ונשארה לשחק איתנו. אמא הכניסה בנו מאוד את הנתינה לנזקק. להביא אוכל לבית אָבֵל, ולכל בית שנזקק. כל מי שהגיע אלינו היה מקבל משהו.

לפעמים קרה שגנבו מהמטבח. אני זוכרת מקרה אחד שהכינו לשבת את האווז שכבר היה שחוט. אבא נכנס לחצר, בא מהעבודה, ופוגש את ה"עוזרת": "ארז'יקה זאת את?" וענתה האישה: "כן". וזו הייתה איכרה שגנבה את האווזים. אמא נכנסת למטבח ולא מוצאת את האווזים ואבא מספר שרק עכשיו ראה את ארז'יקה עם האווזים. לא פעם קרו גנבות כאלה.

תמיד היינו לבושים טוב. לאבא היו עיניים חדות ללבוש אלגנטי, מבלי להסתכל על הפנים של הבחורות תמיד ידע מה הולך והיה חוזר הביתה ומספר לבנות מה הוא ראה, איזה לבוש, איזה כובע ונתן להן עצות בענייני אופנה וחידושים. הבנות היו יצירתיות והן תפרו. גם אמא וגם הבנות היו לבושות בטוב טעם. כשקנו איזה בד ליום הולדת, זה תמיד היה בד מובחר. רק מנצי ובז'י תפרו, אמא לא, אבל לפני שהן תפרו, אפילו לי תפרו בחוץ. אבא חבש בחוץ מגבעת אופנתית ובבית ובמשרד חבש כיפה שחורה. האסתיקה הייתה מאוד חשובה לאמא וגם לאבא. אני זוכרת את כלי הפורצלן היפים שהשתמשו בהם רק כשבאו אורחים, את הבדים היפים שקנו. היה לשניהם טעם טוב.

ילדות מאושרת

לפעמים אני נזכרת בילדות שלי וכל רגע הוא מאוד חי.

אני זוכרת טוב מאוד את הטיול עם אבא לשוק. אבא היה לוקח אותי לשוק לקניות לשבת בכל יום רביעי, מגיל קטן מאוד. לא זכור לי שאחרים הלכו איתו לשוק. בשבילי זה היה מעניין כל ההמולה הזאת, והעמידה על המקח. זה היה שוק פתוח וקנינו הכל בסיטונאות. לא היינו צריכים לסחוב את הסל, בחרנו ושילמנו והאיכרים הביאו לנו את הקניות הביתה. היינו קונים את האווז ואת התרנגולות.

היה זמן מה שהיו לנו בחצר כמה תרנגולות, לא הרבה, שתיים שלוש, אולי ארבע תרנגולות. אצל השכנים הייתה ילדה שבאה לבקר מכפר, מקום קטן שהמשקים בו היו גדולים והיו שם לפחות מאה תרנגולות בחצר. הילדה אמרה "אני מתעלפת, יש להם רק שתי תרנגולות" ... היא הייתה בת חמש אולי והייתה רגילה למשק, אולי גם להם היה משק תרנגולות.

לקראת החגים הלכתי עם אבא לקנות נעליים ובגדים, לפסח, שבועות וסוכות, עם התחלף העונות. קבלתי גם מהאחיות הגדולות את הבגדים שהיו קטנים עליהן והייתי מאושרת ביותר עם זה.

כשהבנות למדו גרמנית הייתי מאוד סקרנית לדעת מה למדו. פעם עליתי על הכסא עם שמלה חדשה מקטיפה (באתי מחגיגה), כדי להציץ. כשרציתי לרדת השמלה נתפסה במשענת הכסא ונקרעה. פחדתי איך אמא תגיב, קודם כל הצצתי ועליתי על כיסא וגם השמלה החדשה נקרעה...

היה זמן שהייתי צמודה לבז"י. בעיקר זכור לי שכשהייתי בת חמש - שש, אחותי בז"י הייתה לוקחת אותי בשבתות לחברה הטובה שלה במשפחת פרנקל. בין הבנים של משפחת פרנקל הייתה בת אחת, מרתה, שהייתה חברה טובה של בז"י. ואני זוכרת שאכלתי שם תפוז, ריח התפוז של אז עדיין מלווה אותי. בבית רק לפורים קבלנו דברים כאלה, פירות מיוחדים. בשאר הימים לא היו אצלנו פירות מיוחדים מלבד תאנים מיובשות שאפשר היה לקנות בכל פינה. בפינות הרחוב היו מין אוהלים שמכרו בהם תאנים ושקדים, פירות יבשים שייבאו מאיטליה. משפחת נוסן חיו מזה עד שההונגרים נכנסו. אחר כך לא ראינו לא סרט מחוץ לארץ ולא דברי אוכל ומזון שהיו מייבאים מאיטליה.

הייתי הולכת עם מגדה, תקופת מה, לבריסקים ששכרו בית אצלנו. היו שם שתי בנות, אחת יותר מבוגרת ממני והשנייה צעירה ממני. מגדה התחברה עם הגדולה למשימות מסוימות ואני עם הצעירה. טיילנו יחד בשבתות אחר הצהריים וקראנו יחד ספר. אבל לפעמים הן היו חברות ואנחנו היינו חברות. עשינו מין ארנק קטן, סרגנו לבד, ובו הכנסנו תמיד סודות. יצאנו לטיול ורצינו לדעת מי יכול להתגבר על הסקרנות ולא לקרוא את הסוד של האחרת. החלפנו את הארנקים בינינו והתחרינו מי יוכל להתאפק ולא לפתוח את הסודות. החזקנו מעמד, חס וחלילה היה לפתוח את הסודות. כך המצאנו כל מיני משחקים.

הייתה תקופה שלא היו לנו הרבה משחקים. היה לנו טניס, שיחקנו בבית טניס. כשהמצב כבר היה פחות טוב, היו לנו עוד בובות שעשינו לבד מענפים דקים וחוטנים. לא היו רק צעצועים קנויים. היה משחק חברתי, שזורקים את האבנים וצריכים ללכת – הוא נקרא: "אדם אל תתרגז". היו לנו כל מיני משחקים חברתיים.

גם בינינו, האחים, היו כל מיני משחקים, נתנו אחד לשני כינויי שמות. לקלארי הייתה שמלה עם מונוגרם 'אשקה' אז כך קראנו לה. לאדל נתנו שם 'קוצוקה'- גור של חזיר.

בפארק הגדול היה קרח בחורף, והיו שם מגרשי טניס. רק למגדה ומנצי היו מחלקיים והן החליקו ואנחנו לא, קינאנו בהן. אני מאוד התרגשתי ומאוד אהבתי להסתכל איך מחליקים על הקרח, יכולתי להסתכל שעות על המחליקים. בקיץ שיחקו טניס. לשכנה הייתה בת ששיחקה טניס והייתה לה תלבושת טניס עם חצאית לבנה קצרה ונעלי טניס ומצחיה.

היינו יוצאים יחד לקולנוע. היה בית קולנוע קרוב, לא רחוק מהשוק, שעכברים הסתובבו שם (בגלל השוק היה להם מה לאכול). אם היה סרט טוב אמא לקחה אותנו לראות אותו. רק כשהייתי קטנה מאוד לקחו אותנו לתאטרון ואני זוכרת פעם כשלצי היה בן שבע בערך, הוא קרא בקול לעבר השחקנים, "בבקשה אל תשחקו עכשיו כי אני רוצה לישון". לאחר ששני נפטרו כבר לא הלכנו עם אמא לקולנוע.

כשגדלנו והיינו עצמאים הלכנו לבד לקולנוע. כל חודש היה סרט אמריקאי טוב, ראינו את חלף עם הרוח והקוסם מארץ עוץ. אני זוכרת את התנועות של הילדה השחקנית. כשנכנסו ההונגרים התחילו לפרוח הסרטים ההונגרים. בהתחלה זלזלנו בסרטים ההונגרים והתנזרנו מהם, כי אי אפשר להשוות אותם לסרטים האמריקאים. אבל לאט לאט היו סרטים הונגרים בולטים. ראינו סרט אחד שנקרא "את מגדה זורקים מהכיתה". היו גם שחקנים הונגרים נהדרים והלכנו לראות אותם ומאוד נהנינו. גם במסגרת בית הספר הלכנו לקולנוע.

היו לנו כל מיני אוספים. למשל: אוסף שירלי טמפל, היינו אוספים את כל התמונות שלה שהופיעו והיינו מתחלפים בינינו בכיתה. היינו אוספים תמונות של ג'ודי גרלנד, גם היא הייתה ילדה שחקנית כוכבת, כמו שירלי. אספנו גם דוגמאות של דברי קוסמטיקה, באריזות קטנות. לפעמים היינו הולכים לקנות, בסוד, להשלמת האוסף, זה היה יקר מאוד. אספנו פרוספקטים, זולי שלח לנו מהארץ פרוספקטים לבתי חרושת שרצה להקים, את זה היה רק לנו, לאף אחד לא היה. זו הייתה הגאווה שלנו.

ללצי היה חבר ילדות מגיל אפס, טיבי רוזנפלד, כשהיה בן חמש עשרה – שש עשרה היה מרכיב אותי על האופניים, היינו חברים טובים. פעם הוא הופיע פה, ונזכרתי בילדות ורציתי לחבק אותו, אך הוא נרתע.

בסביבה שלנו גרו גם לא יהודים, בבית לידנו גר קצין בצבא שהיה לו בן יחיד. הייתה קבוצה של ילדים גויים בסביבה שלנו. לפעמים השקוצים (הגויים) מהרחוב התאספו והיו מיידים אבנים בבנים שלנו. הייתה ביניהם מלחמה סמויה, רק מרחוק, הם לא העזו להתקרב. את אימי שלנו הכניסו לצמיג כזה של משאית ומתוכו הוא היה מיידה אבנים על השקוצים. הבנים היו חוזרים הביתה, לפעמים מנצחים אבל לרוב מנוצחים. אמא הייתה שואלת: "אז למה התחלתם?" והם היו עונים: "לא התחלנו, החזרנו להם על מה שעשו לנו אתמול". אלה היו מלחמות של ילדים. הם התחברו יחד מבית הספר, הבן של השוטר, הבן של הקצין... והבנים שלנו התקבצו יחד מבית הספר העממי היהודי, מן 'החדר', אבל הם לא צעקו מילות גנאי, יהודי או יהודון. ובכל זאת היו שתי קבוצות נפרדות.

כאשר המשרדים של אבא התנהלו בבית, אבא יכול היה לשלוח אותי לבד על אופניים לתחנת הרכבת כי היה צריך לשלוח מברק דחוף ולא פחדתי.

אנחנו יודעים בע"פ כל כך הרבה שירים בהונגרית שלמדנו בבית הספר, אולי 70. שירים כל כך מתוקים כתבו המשוררים. לפעמים אנחנו, האחים, נזכרים בשירים ושרים אותם ביחד.

שבתות וחגים

היינו נחשבים למשפחה אורתודוקסית, לא חרדית. הלכנו עם שרוול קצר ובלי גרביים, או עם גרביים קצרות. ללבוש חגיגי יותר לבשנו גרביים לבנות, אבל לא מטעמי דת.

היה בית כנסת אורתודוקסי במרחק שני רחובות מאתנו. הרחוב שלנו היה קצר, משם נכנסנו לרחוב הראשי ובפניה מיד היה בית הכנסת. והיה עוד בית כנסת, ה"אורתודוקסי החדש", בו התקבצו יהודים אמידים יותר. הוא נקרא כך כי הבניין היה חדש, הוא נבנה לאחר שעברנו לקושיצה.

אבא הלך לבית כנסת כל בוקר וכל ערב וגם הבנים. ואנחנו, הבנות, התפללנו בבית ואמרנו גם "נשמת כל חי" ו"ברכי נפשי", וגם "פרקי אבות". היחידה שלא התפללה

הייתה קלרי שהייתה מיוחדת. כשאבא קם מהשינה אחרי הצהריים בשבת הוא שאל כל אחת: "התפללת? אמרת ברכי נפשי? אמרת פרקי אבות?" את קלרי לעולם לא שאלו כי לא רצו שתשקר וסלחו לה. לגבנו זה היה חוק בל יעבור. התפללנו והלכנו לבית יעקב. בבית יעקב הלבוש היה שונה מאשר בבית, גרבנו גרביים ארוכות. כשהלכתי לבית הכנסת הייתה לי תוספת לחצי השרוול של השמלה שהורדתי כשיצאתי מבית הכנסת.

החל מראש השנה עד הושענה רבא, לא אכלנו אגוזים. ואמא הייתה עושה מין עוגת פרסה משמרים ושמה על זה אגוזי לוז. אמרו שאסור לאכול אגוזים כי בגימטריה אגוז = חטא. בפסח לא אכלו שום, כי הצועניות שמכרו את השום בשוק, החזיקו ביד אחת לחם (הסנדוויץ' שאכלו) ובשנייה את השום. לכן בסביבה שלנו, סלובקיה-הונגריה לא אכלו שום בפסח. הייתי יוצאת עם אבא או אמא לשוק ורואה את התמונה הזאת, את הצוענים מחזיקים ביד אחת לחם, ובשנייה שום. גם המלפפונים אצלנו היו שונים, הם לא היו כאלה דקים, היו עבים ואכלנו אותם עם הקליפה.

שבת

בערב שבת אבא הלך לבית הכנסת עם הבנים הגדולים. כשחזרו מבית הכנסת אבא בירך כל אחד ואחד מן הילדים. התייצבנו לפי סדר הגיל, אבא קרא לנו בשם היידיש שלנו בפעם היחידה בשבוע, הוציא מטפחת מהכיס ושם על ראשנו ובירך אותנו ואמר "שבת שלום".

אבא פרס מטפחת על הראש, כי השיער הוא טומאה. היום כל אחד נוגע בשיער בבית הכנסת. שם, אם נגענו בשיער היינו צריכים לרחוץ ידיים, יכול להיות מפני שהנשים היו מכסות את השיער.

אמא הדליקה לכבוד שבת 24 נרות. לכל ילד שנוסף ולכל מי שנפטר במשפחה אמא הוסיפה נר. גם אם נכבה נר מסיבה כלשהיא, אמא הוסיפה נר נוסף בשבוע שאחרי זה והנר הנוסף נשאר מכאן ואילך. כך הגענו ל- 24 נרות שאמא הדליקה.

כשחזרנו אחרי המלחמה מצאנו את הפמוטים שקברנו במרתף. חילקנו אותם: קלרי קבלה את השניים, כי התחתנה די מאוחר, ולא היה סיכוי שתלד. וחמישה קנים אצל מגדה.

אני לא חושבת שהכינו את האוכל ביום חמישי, רק ביום שישי. את הבצק ללחם, לחלות ולעוגות לשו בערב יום חמישי וביום שישי שלחנו את הלחם לאפות במאפיה. כשהמשפחה הצטמצמה אמא הייתה אופה בבית. גם את החלב הרתיחו לפני שבת ואת החמין שלחו למאפיה. בשבת בצהריים אכלנו תמיד צ'ולנט (חמין), קציצת בשר מטוגנת, סלק או חמוצים וליפת. לרוב גם עוגה ממולאת פירות או אגוזים.

עוגות שמרים היו החלק של אמא באפיה, אבל עוגות אחרות כמו קרמשניט⁴ לראש חודש, מנצי הכינה. מנצי הייתה האחראית על אפיית העוגות, והייתה שומרת אותן לשבת במקום מיוחד שהחביאו בו את העוגות. היא אפתה כל מיני עוגות שוקולד.

⁴ עוגת קצפת בין שתי שכבות בצק דקות.

בשבת בבוקר כל אחד קבל פרוסת עוגת שמרים בלי שום מילוי, מרוחה בחמאה ועד שלא גמרנו אותה לא קבלנו את עוגת השוקולד. היו גם עוגת פרג ועוגת אגוזים.

בשבת הקפידו שהשולחן יהיה מכוסה בשתי מפות, כדי שכשמחליפים את המפה השולחן לא יהיה ערום. כשהורדנו מפה אחת משכנו את המפה התחתונה כדי שהשולחן יישאר מכוסה.

כיבדנו מאוד את השבת. אף אחד לא העלה בדעתו לחלל שבת. רק מנצי הייתה עושה לפעמים דברים. כשכבר לא הייתה עוזרת שישנה בבית, בליל שבת מנצי עשתה כאילו יצאה לרחוב והביאה איזה זקן שיכבה את האור וחזרה ולא הראתה את עצמה רק הכניסה את היד והשמיעה קול גברי, ערב טוב, וכבתה את האור. זה היה אחרי שאמא ואבא הלכו לישון.

כשזולי חזר מישראל הוא הביא פטנט: השעון הפשוט המצלצל היה קשור למתג, היו קושרים את החוט לשעון ולמתג וזה היה מכבה את האור לפי השעה שסדרו. לא זוכרת אצל אחרים, אולי כבר יצא איזה מכשיר, כשזה לא הצליח מנצי הייתה מכניסה את היד בגניבה ומכבה את האור.

בבית יעקב הייתה לנו מורה מבוגרת, רווקה בת שלושים ושתיים-שלושים וארבע, בשבת הייתי הולכת לבית הכנסת איתה. בדרך כלל הלכתי בשמלות עם שרוול קצר, לשמלה אחת אמא הוסיפה שרוולון ואותה לבשתי כשהלכתי לבית הכנסת. לבית יעקב לא היה צריך לבוש יותר צנוע, רק לגרוב גרביים ארוכות עד לברך.

ראש חודש

בראש חודש הייתה ארוחה מיוחדת. היה תפריט מיוחד לראש חודש בצהריים, משהו לא רגיל, לא כמו בכל יום. למשל, מרק דובדבנים עם שמנת וקרמשניט שמנצי הכינה.

ראש השנה

בערב חג ראש השנה בבוקר אמא הייתה קמה מוקדם, בחמש בבוקר, לאפות לבד את עוגות השמרים. כשאנחנו קמנו העוגות היו כבר מוכנות. לאחר אפיית העוגות אמא הלכה לבית הכנסת. לא בישלנו את האוכל יום לפני החג.

ביום החג אמא הייתה בבית הכנסת מהבוקר עד הצהריים. כשאמא הייתה בבית הכנסת מנצי הכינה את ארוחת הצהריים.

הבנות התפללו בבית והלכו לבית הכנסת רק לתקיעת שופר. התחלקנו, כי לא היה מקום לכולם בבית הכנסת, חלק הלכו לאמא וחלק הלכו לחצרות אחרות בהם היה מניין. הבנים הקטנים הלכו עם אבא לבית הכנסת שלו והבנים הגדולים הלכו להתפלל ב"תפארת בחורים" בחצר בית הכנסת.

יום כיפור

בערב יום כיפור בבוקר אמא הייתה הולכת לבית הכנסת.

ביום כיפור אמא הייתה כל היום בבית הכנסת ואנחנו היינו מתחלפות כדי לראות את אמא, איך היא צמה. לפעמים הלכתי אחרונה כדי שתבוא אתנו הביתה.

מכיוון שלא היה בבית הכנסת מקום בשביל כולנו, היינו הולכים רק אחד או שניים לראות את אמא. אבל בבית התפללנו את כל התפילה, גם ביום כיפור וגם בראש השנה. אני, כבחורה, לא הכרתי שאני חייבת ללכת לבית הכנסת.

אחרי המלחמה כשעבדתי במוסד עליה, למרות שהיה שם מניין, ביום כיפור התפללתי בחדר שלי ולא הלכתי לבית הכנסת. כך הייתי רגילה עשרים שנה בבית והמשכתי בכך. חשדו בי שאני מעשנת בחדר שלי ביום כיפור ובאו לבדוק, כי ידעו שאני מעשנת ולמזלי מצאו אותי עומדת בתפילת שמונה עשרה. זה היה כל כך מושרש בי מהבית, שאני כבת לא הייתי הולכת לבית הכנסת.

גם בצבא זה קרה לי. הייתי בבית רוטנברג והיה שם מניין ולא הלכתי להתפלל, התפללתי בבית ביחידות. אני הייתי הדתייה היחידה מבין ארבע בנות בחדר. מנהלת הבית נכנסה ואמרה: "איך בחורה דתיה לא באה לבית כנסת להתפלל?", אמרתי: "אני לא רגילה". לא ראיתי את בית הכנסת ביום כיפור, רק כמה רגעים לראות את אמא.

סוכות

הייתה לנו סוכה גדולה בבית שקישטנו בקישוטי נייר. קינאנו בשכנים שהייתה להם סוכה מוכנה שצריך רק לפתוח ולהעמיד. לנו הייתה סוכה שהיינו צריכים לבנות מקרשים.

חגגנו פעמיים את חג סוכות ואת החג השני ואח"כ שמחת תורה. אם היה גשם בסוכות, אנחנו נכנסנו לאכול בבית ואבא לא, הוא נשאר בסוכה.

שמחת תורה

בשמחת תורה, כשהייתי ילדה, הלכתי לבית הכנסת עם אבא. הלכנו עם דגלים. אני לא כ"כ זוכרת את ההקפות. נחרט בזיכרוני, שאחרי בית הכנסת היו באים החברים של האחים שלי והיינו עושים בבית שמחת תורה, היו ריקודים וכיבוד, פיצוחים. רקדתי על הכתפיים של החברים של הבנים הגדולים, שהגיעו הביתה. כשכולם הלכו היינו אוספים את הבוטנים מן הרצפה. שבוע לפני החג הכינו כרוב ממולא, היו מכינים את הכרוב הממולא בסיר ענק והיה לו מקום מיוחד ליד האח. אמרו שכל שמחממים יותר את הכרוב הממולא הוא יותר טעים. ליד האח היה מקום גם למיכל קטן של מים חמים, לא לשתייה.

חנוכה

בחנוכה אבא הדליק חנוכייה בחלון. זו הייתה חנוכייה שהדליקו בשמן. עשו ערמה של סופגניות, בלי ריבה. לא הכרנו סופגניות עם ריבה. מאכל נוסף שמאוד אהבתי אבל לא יכולתי לסבול את ריח הטיגון היה פרוסות חצילים מטוגנים. שיחקנו כל ערב בִּטְרַנְדֶּלֶךְ (יידיש - סביבונים). מעניין שהיו מילים ביידיש שהשתרשו בנו, בטוח לא מסנדרה, כי שם לא הייתה שפה יידיש. אבא לא היה תלמיד חכם, כי היה יתום והיה צריך לפרנס עצמו, אבל בכל ערב היה קורא את פרשת השבוע והחומשים. בחנוכה לא למדו, אז בכל ערב אבא היה יושב אתנו והיינו משחקים. גם לאותיות על הסביבון הייתה משמעות ביידיש: נ- נישט: שום דבר, ג- גנץ: הכל, ה- הלף: חצי, ש- שטלין: תכניס. על מה ששיחקנו השתנה לפי הזמנים: בהתחלה היינו משחקים במטבעות ואח"כ באגוזים ובסוף בסוף, בזמנים הקשים כשירדנו מכל נכסינו, שיחקנו בגרגרי תירס.

פורים

בפורים, היו אופים המון עוגות והיו שולחים משלוח מנות למכרים ולחברים. הילדים היו לוקחים את משלוח המנות ברגל. הלכנו הרבה ברגל גם מרחקים, רק למרחקים מאוד מאוד גדולים היינו נוסעים בחשמלית. היה יהודי זקן אחד שהייתה לו מין מכולת, כוך קטן. אהבנו ללכת לקנות אצלו סוכריות שהוא נתן לנו בגביעי נייר עיתון. הוא היה בא אלינו אחרי קריאת המגילה בבוקר פורים, מברך על היין והיה אומר ברכה משלו, בצחוק, זו הייתה בדיחה קבועה שחזרה שנה שנה. איזו תעשייה של עוגות הייתה בפורים! עד היום אני רוצה לדעת איך עושים את העוגה הזאת - קודם היו אופים את העוגה בתבנית ואח"כ היו עושים מזה צורות כמו ירח, חצי ירח, רבע ירח ושמים על זה מוס רום. עד היום אני זוכרת את הריח והטעם של זה. בשום מקום אני לא מוצאת את הטעם הזה. אבל אולי, כמו שהיום יש לפירות ולירקות טעם אחר, גם לזה יש טעם אחר היום. למנצי יש עוד ספר מתכונים כתוב ביד בהונגרית. התחפשנו בפורים: היה לנו ארגז עם שמלות ודברים ישנים שהיינו לובשים בפורים. התחפשנו, והתהלכנו ברחוב. פעם התחפשתי לבחור וטיבי התחפש לבחורה, והלכנו לבת דודה והם לא הכירו מי הוא מי, היינו כל כך דומים. גם לי היה כינוי בבית הספר, בגלל האף שלי, לא היה לי אף פעם אף קטן. היו בחורים מחופשים שנכנסו הביתה ונתנו להם נדבה ועוגה. היה שיר ביידיש: "תן לי פרוטה ותזרוק אותי החוצה". הייתה תקופה שהבנים לא הלכו ל'חדר' והיה בא מישוהו ללמד אותם בבית. הוא היה קורא לנו את מגילת אסתר בבית.

פסח

מיד אחרי פורים התחלנו בהכנות לפסח. היו לנו חמישה חדרים ואחד מהם היה סלון ענק שלא השתמשו בו, אלא רק לאורחים. יום אחרי פורים ניקו את החדר הזה ואסור היה למנצי להכניס לשם עוגות להחביא לשבת. אח"כ ניקו את חדרי השינה. הבית כולו היה הפוך, והחיים בבית לא היו החיים הרגילים. את ריצפת הפרקט היו מורחים בויקס ומבריקים. יתר הרצפה, בכל החדרים, הייתה מכוסה בשטיחים רצים, ארוכים וצבעוניים שנעשו בעבודת יד של האיכרים. היו מגלגלים את השטיחים, משפשפים את רצפת העץ ומנקים את השטיחים.

פעם, כשהייתי עוד בבית ספר עממי, לפני פסח היו מים חמים מוכנים לשפשוף. טיבי ואני רדפנו אחד אחרי השני, תוך משחק, וטיבי דחף אותי בטעות לסיר של המים הרותחים. אני זוכרת שהכניסו מגבת לסיר הגדול של החלב ושמו עלי, והעוזרת רצה להביא את הרופא. הרופא אמר שאם הייתי נכנסת רק מעט עמוק יותר למים, זה היה הסוף שלי כי זה היה מגיע ללב. הרבה זמן לא יכולתי לשבת.

לפני פסח הייתה התרגשות גדולה, לא רק התכונה לליל הסדר, אלא גם לפני כן. לקראת פסח היינו מקבלים בגדים חדשים, זו הייתה חגיגה. היינו הולכים עם אבא לקניות, כי לכל חג ולכל עונה צריך נעליים אחרות - סנדלים, נעלי לכה עם רצועה וכפתור ונעליים גבוהות, נעליים לשבת וליום חול. לבנים עשו כובעי קסקט שהכינו בעיר, קסקטים חדשים שהיה להם ריח מיוחד שמאוד אהבתי, ומעילים עליונים. ואנחנו, הבנות, קבלנו שמלות חדשות. בהתחלה תפרה אותן תופרת בית ואח"כ האחיות הגדולות שידעו לתפור תפרו לנו. כל זה כבר הכין אותנו להתרגשות של ליל הסדר, שהכל יהיה חדש והכלים היו כמעט חדשים כי השתמשו בהם רק פעם בשנה.

בערב פסח, כל הבית שקק. היה צריך להעלות את הכלים המיוחדים לפסח מן מרתף. היה צריך לשים כיסויים מעץ על המשטחים והשולחנות של החמץ. היו קושרים על הברז סמרטוט כדי שלא יגע בכלי פסח. הקפידו על קוצו של יוד. היו לפסח כלים נהדרים, כל הכלים היו שונים ומיוחדים לפסח, לא הכשירו כלים. לכל אחד היה את הקערה שלו וכף עץ, בה אכלו קפה עם מצה. גם המפות היו שונות, מבד מיוחד, מין משי דמשקאי. פרק הזמן הזה של התכונה לפסח חי לפני כאילו זה קורה עכשיו.

בארוחת הצהרים של ערב פסח, כל השנים שאני זוכרת, אכלנו חמיצה. אמא החמיצה, כבר חודש לפני פסח, את הסלק ובערב פסח הכינה מרק חמיצה ואכלנו אותו עם ביצה, בשר ותפוחי אדמה. שנים זה לא השתנה, אני לא זוכרת שאכלנו את זה בפעם אחרת.

ליל הסדר היה משהו מיוחד. מהלך הסדר ואליהו הנביא שבא לשתות מן הכוס ותמיד אחד מן המבוגרים הרעיד קצת את השולחן: "הנה אתם רואים איך הוא שותה?", וזה שיכולנו ללכת לישון מאוחר. היה שולחן ענק לכל המשפחה. המנהגים והמאכלים של ליל הסדר היו קבועים, אכלנו את מרק הקניידלך בערב, לא שמרנו שרויה. בד"כ לא שטפו את הכלים בערב בשביל המחרת, אבל את הכלים עם הקניידלך היו צריכים לשטוף כדי שלא ידבק פרור לצלחות ויחמיץ. בפסח קנינו רק קוביות סוכר ולא סוכר רגיל שלא היה כשר לפסח. ביום השמיני הקפידו כבר פחות. היו עושים פעמיים ליל סדר כמו בכל הגלויות.

היו אורחים רבים שהצטרפו לשולחן, אנשים שאבא אסף לליל הסדר. שנה אחת באה אישה יהודייה שיצאה מדעתה לאחר שאהובה נטש אותה, היא הייתה משוטטת ברחובות והיו לועגים לה. בכל מקום הייתה צועקת והיו מגרשים אותה. היא הייתה נכנסת אלינו, לאמא היה קסם מיוחד, היא ידעה להתנהג עם אנשים כאלה. היא הבטיחה לאמא: "גברת שוורץ אני מבטיחה שלא אצעק, רק תזמיני אותי לליל הסדר". היא הייתה מסריחה והיה לה כובע שזכרתי אותו, כבר 20 שנה היא חבשה את אותו כובע ואותה תלבושת והחזיקה תיק קטן תחת הזרוע. היא הייתה אורחת שלנו והושיבו אותה לידנו, הילדים ישבו על ספסל מיוחד לילדים כי לא היה מקום על יד השולחן. היא צחקה, ואמרנו: "אמא תסתכלי, היא צוחקת".

לפני פסח נהגו לברך זה את זה דווקא ביידיש: "קוֹשֶׁר פסח!"

שבועות

גם את חג השבועות חגגנו יומיים. אכלנו דֶּרֶגָה: כיסוני בצק עם גבינה, מאכל שאהבנו מאוד.

בקיץ היינו אוכלים הרבה מאכלי חלב. תמיד אמרנו לאמא: זה חגיגי מדי בשביל יום חול. אמא עשתה את זה מתוך פשטות, שזה קל ונעים לאכול בקיץ. כשהיו ימים קשים מאוד. אמא עשתה איזשהו מאכל, וקטיקה אחותי הקטנה, אמרה: "אמא, זה פשע, בימים אלה, להכין מאכל כזה טעים".

תשעה באב

בתשעה באב היינו יושבים על מזרונים שהורדנו מהמיטות ואמא הייתה מקריאה לנו את מגילת איכה.

ימי הולדת

לא חגגנו ימי הולדת אבל ציינו את היום. לאמא כן חגגו, ודאגו לקנות לה מתנה. אני הייתי ילדה קטנה, אבל אני זוכרת שהגדולים עם אבא דאגו לקנות לאמא בד יפה ליום ההולדת. אני זוכרת את הבד, אפור עם פסים דקיקים מגוונים בהיר וכהה. והייתה לה שמלה כחולה עם נקודות קטנות ושמלה שחורה. פעם היא קבלה סרוויס קפה מפורצלן. אבא קנה עם הבנות, היה לו טעם מעולה. אמא הייתה מאוד צנועה ועשו זאת בסתר כדי שאמא לא תדע. ביום הולדת האחרון אמא קבלה צווארון פרווה למעיל החורפי. היה לה מעיל חורפי שחור. מנצי גנבה את המעיל, מבלי שאמא ידעה, הלכה לפרוון ועשו לה צווארון פרווה מגולגל מחיה פרסית.

ובכל זאת אני זוכרת שקבלתי מתנות ליום ההולדת שלי. קבלתי יומן יפה עטוף קטיפה בורדו וקבלתי ספר, גם מהאחים הגדולים קבלתי מתנות.

ביום ההולדת אחד אמא שאלה מה אני רוצה ליום ההולדת. אמרתי: "תקנו בובה לקטיקה". אני אהבתי אותה מאוד והייתי כ"כ צנועה שאמרתי, מה פתאום לי, תקנו לה.

בילוי קיץ בכפר

פטר באצ'י, אחיו של אבא ואשתו. דוביצ'אין

בכל קיץ נסענו לכפר. נסענו לבלות את הקיץ עם משפחתה של אמא בסנדרה, או עם משפחתו של אבא בדוביצ'אין. יצאנו מיד למחרת קבלת תעודות סוף השנה, ב-1 ביולי. זו הייתה התרגשות גדולה כשהתכוננו לנסיעה ואם הנסיעה נדחתה ביום, זו הייתה אכזבה גדולה שצריך לחכות עוד יום. אמא לקחה את כל הילדים ונסענו יחד למישקהולץ, שהיה קרוב לשני המקומות, שם התחלקנו: חלק מן הבנות נסעו לסנדרה, למשפחה של אמא, ואנחנו הקטנים, עם אמא, נסענו לדוביצ'אין היכן שפטר באצ'י אחיו של אבא, היה גר.

זה היה קיץ מאושר ביותר. דוביצ'אין היה בשבילנו מקום אגדי. לדוד ולדודה היה משק קטן, עם פרות, הייתה חצר ויער גדול. אנחנו הסתובבנו חופשי בכל מקום והכל היה מותר לנו, גם להיכנס לגינה של הפירות ולאכול כמה שאנחנו רוצים. תמיד היינו בחצר עם החיות. אני זוכרת שפעם מצאתי את עצמי על הגב של העגלה והיא דהרה איתי, הייתי ילדה קטנה, בת שש-שבע ובכלל לא פחדתי. לדוד ולדודה הייתה מכולת וגם בית מרזח קטן והיינו צריכים לאכול לחם עם טפטוף של אלכוהול כדי שלא נקבל שלשול (כך אמרו).

בכפר היה ארמון, בו גר הגרף עם שני ילדים, איתם היינו מאוד מיוחדים. הלכתי אליהם אבל הבית לא היה כשר (הם היו גויים) והמבשלת רצתה בכל זאת לתת לי לאכול. בשעה עשר הם אכלו מרק עוף והיא רצתה שגם אני אוכל, היא אמרה: "זה עוף, את יכולה לאכול (לא חזיר)". הייתה להם כוורת ופעם הילד הגדול, שהיה מבוגר ממני בשנתיים, נכנס איתי אל שטח הכוורת וקבלתי עקיצה מדבורה. זה מאוד כאב, איך פינקו אותי...ונתנו לי שוקולד.

דוביצ'אין היה כפר קטן וכל היהודים והלא יהודים היו כמו אחים. בסה"כ גרו בכפר שלוש משפחות יהודיות ואחד מומר. רק הדוד היה דתי והיתר היו לגמרי חילוניים. התכנסנו כולם, ילדים קטנים, גדולים והורים, כאילו היינו משפחה אחת. יצאנו לטייל יחד, תמיד היה משהו משותף ואי אפשר לתאר את מצב הרוח -

הייתה בינינו חברות, משפחתיות. הם באו לקנות במכולת של הדוד. נכנס ילד קטן ממשפחה גוייה, שם על השולחן כמה פרוטות ובקש: מלח, נפט, גפרורים. היה לו מבטא מיוחד, כפרי. הוא עדיין לא דיבר כמו שצריך, אבל היה לו המבטא של האזור. בכל אזור היה ניב שונה.

ביום ראשון היו באים הכפריים לבית המרזח ושותים לשכרה, זה היה נורא איך שהם נראו והם התקוטטו ביניהם. אני זוכרת מישהו עם פצע על המצח. כמובן, מיד סלקו אותנו משם שלא נראה את השיכורים.

כשהייתי קטנה נסעתי כל קיץ לדוביצ'אין, רק כשהייתי כבר גדולה, בת שלוש עשרה-ארבע עשרה, הייתי נוסעת גם לסנדרה וגם לדוביצ'אין, כבר הייתי עצמאית יותר. למרות שסבא וסבתא נפטרו המשיכו לנסוע לסנדרה כי היו שם שני אחים ושתי אחיות של אמא, הדודים.

מכל המשפחה הזאת נשארה בת דודה אחת, שאמא שלה הייתה האחות הצעירה של אמא והייתה מאוד קפדנית. היא הייתה כמו אחות גדולה והייתה לה סמכות. אני זוכרת פעם אחת שחיכיתי במישקהולץ עם בז'י לבני הדודים הגדולים – מה זה נקרא גדולים, בגיל שש עשרה-שבע עשרה, כבר היו עצמאים- שיבואו לקחת אותנו לדוביצ'אין. בז'י שהייתה בת חמש עשרה עשנה עם הבן דוד. אני הייתי בת חמש-שש ומלשנית כזאת, לא יפה, וסיפרתי דבר ראשון להורים שבז'י עישנה. אבא היה נשאר בבית ולא נסע אתנו.

האחים הגדולים נסעו לפעמים גם לאחוזה שלנו בשומודי. אני זוכרת פעם אחת שהיינו שם שלושה שבועות בקיץ, אמא, פירצי, לצי ואני. אני זוכרת רק פעם אחת שהייתי שם, הגדולים היו שם יותר.

מקרה שקרה בשומודי: זה היה קיץ אז אכלנו למטה בשטח. אני זוכרת שאני עומדת על הבלקון, היו כמה כאלה מסביב לבית, בכיוון הנוף, בכיוון הטבע. היינו צריכים לרדת להביא למעלה את הכלים אחרי הארוחה, לצי והעוזרת רצו ולצי נפגע מספסל ברזל שהיה שם וקבל מכה מעל לעין. הוא נפצע ואני לעגתי לו, מסכן. אני גם זוכרת את עצמי עם פירצי יחד, יושבות על קייק ושטות על הפלג.

הרבה יותר מאוחר. במסגרת טיול שורשים עם אחותי, אחיינים ואחייניות, הבנות והנכדות ובני דודים. בקרנו גם בדוביצ'אין והלכנו לבית שם גרו הדודים. פגשנו את השכנים הגויים שעדיין גרים שם וישבנו והעלינו זיכרונות. פתאום השכנה מסתכלת על רבקה שלוה (בתה של פירצי) ושואלת: "ומה עם פירצי? מה אתם מספרים על פירצי?" לאחר כ"כ הרבה שנים פתאום הגויה הזאת נזכרה בה לטובה.

הייתה עוד פעם שנסענו עם אחותי מגדה ומיכל בת אחי, חיפשנו את הרשם של הכפר, הוא כמובן זכר את המשפחה. היה שם עוד גבר, שלפני המלחמה היה ילד קטן. הוא דיבר על איצ'ו באצ'י שהיה אח"כ גיסי, התחתן עם אחותי הבכורה אחרי המלחמה כי אשתו לא חזרה. הרשם דבר בהערכה גדולה על כל המשפחה. הוא קבל אותנו בלבביות ואין לתאר את השמחה שלו על שהגענו אליהם.

הגענו בעצם כדי לבקר בבית הקברות. הדוד שנפטר ב- 1936 מדלקת ריאות קבור שם. היו שם עוד כמה קברים של אנשים בעלי אותו שם משפחה כמו שלנו ולא ידענו כבר מי שייך למשפחה ומי לא. היה שם איש שתחזק את בית הקברות מאוד יפה.

בית הקברות היהודי בקושיצה

אח"כ הבאנו יהודי שתיקן את האותיות וסידר הכל. אני לא יודעת מה קורה שם היום. לנו כבר קשה לנסוע, אולי הנכדים יחליטו שהם רוצים לנסוע לשם. הילדים היו שם. יש לי אפילו תמונה בה בית קברות מסודר עם 15 מצבות שרובן שייכות למשפחה שלנו.

החינוך בבית

הבית שלנו היה בית דתי אורתודוקסי, אך הדבר לא ניכר בלבוש שלנו. עד גיל די מאוחר הלכתי בלי שרוולים, האחיות הגדולות בדרך כלל לא הלכו בלי שרוולים. אחת האחיות לבשה פעם שמלה בלי שרוול. האח המבוגר של אבא שנהג לבקר אותנו פעם בחודש (הוא גר בכפר טורנה, שהיה קרוב אלינו), היה דתי יותר ורצה שנהיה כמו הבנות שלו. באחת הפעמים כנראה הוא הסית את אבא, כי אחרי שהוא הלך אבא אמר לה להוריד את השמלה וחתך אותה. זו הייתה הפעם היחידה שאבא התערב במה שלבשנו.

למרות שהתפללנו בשבתות, ביום חול לא התפללתי. מגדה כן התפללה. מגדה הייתה היחידה שהייתה עומדת ומתפללת תפילת מנחה וערבית, היא הקפידה על כך והיא הייתה הראשונה שעזבה את הדת. היא הייתה מגיעה אלינו לניר עציון בשבת לארוחת צהרים וסיפרה לילדים שהיא באה ברגל מעין הוד.

כשהבנים הלכו ל'חדר', בשבת אחרי הצהריים אבא בחן אותם על מה שלמדו במשך השבוע. הילדים הלכו ל'חדר' והכל היה בסדר ולא חיללו שבת, אבל לפעמים הם היו מתחמקים מאבא והולכים בשבת אחרי הצהריים למגרש לראות משחק כדורגל, שהיה בכל שבת אחרי הצהריים. ידענו שאימי ולצי הלכו לכדורגל אבל חשבנו שטיבי לא הלך איתם וברבות השנים התברר שגם הוא היה הולך איתם. אי אפשר היה להיכנס למגרש בלי לשלם, וכרטיס הם לא היו קונים בשבת, אבל נכנסו דרך הגדר ומשם היו לועגים לשוטר שנשאר בחוץ והם בפנים. זו הייתה חבורה כזאת, הם לא היו לבד, זו הייתה קבוצה גדולה שהלכו לראות את המשחקים.

היו הרבה ספרים יהודיים בבית, היה לנו ארון שהיו בו סידורים וספרי קודש. בערב, אחרי השיעורים ואחרי ארוחת הערב היינו יושבים סביב השולחן וקוראים, כל אחד את הספר שלו. כולם קראו אצלנו, עיתונים וספרים.

היה שבועון "חיים יהודיים" שיצא בברטיסלבה פעם בשבוע, משם קבלנו אותו. ועיתון יומי: "קקשאי שיין". גם אנחנו, הילדים, קראנו את העיתון. קראנו גם ספרים, קבלנו ספרים לימי הולדת ותמיד היה לנו ספר שהשאלנו מספריה או מהחברים. היו ספרים שלא תאמו כל כך את השקפתו של אבא, כמו 'אנה קרנינה'. הייתה לנו מקלחת ענקית ובה שני ארונות והבנות ישבו שם וקראו בסתר, אבל אבא ראה את הספר על הארון והעיר: הספר לא כ"כ בשבילכם.

כשהיה מאוחר וכבר הגיע הזמן ללכת לישון, לא חשוב איפה היינו בספר, תמיד ביקשנו: "עוד דף אחד, אבא". והיינו מרמים וקוראים שניים. בחורף ישבנו מסביב לאח. לכל אחד היה המקום שלו. קלרי תמיד ישבה הכי קרוב לאח.

בבוקר העירו את הילדים ללכת לבית הספר. מגדה תמיד בכתה: "תעירו אותי שלא אאחר לבית ספר", למרות שהייתה כבר ערה. בית הספר היה במרחק של חמש דקות הליכה מהבית שלנו. אותי לא היו צריכים להעיר, אני קפצתי. פעם אחת לא התחשק לי לקום ולא העזו לנגוע בי. אכלנו ארוחת בוקר, על רגל אחת: בחורף אכלנו מרק קימל עם קוביות לחם קלוי שהכינו בבית וקבלנו לחם מקופל (סנדוויץ) עם ממרח מרגרינה, חמאה, או שמאלץ - שומן אווזים. אני שנאתי מרגרינה והתחלפתי בכריך עם חברה בכתה שאהבה מרגרינה, הכריך שלה היה עם שמלץ שאני מאוד אהבתי. בבית הספר היה קיוסק קטן שמכרו בו חלב ולחמניות. אנחנו לא קנינו בד"כ, רק לפעמים. הגדולים כן, זה היה מנהג שלהם לקנות את הלחמנייה והחלב ולשבת ולאכול בחדר קטן בו אפשר היה לשבת. למדנו עד שעה שתיים עשרה-אחת בצהריים וחזרנו הביתה לאכול ארוחת צהריים. כשחזרנו מבית הספר האוכל כבר היה מוכן ואנחנו היינו עורכים את השולחן. כל יום הייתה על השולחן מפה לבנה, פשוטה, לא כמו בשבת, בשבת הייתה מפה ממין משובח. היינו צריכים לאכול מה שהגיע לשולחן, הקפידו שנטעם את האוכל. גם אם את לא רוצה לאכול, תקחי מעט ותטעמי, זה היה כלל. רק לקלרי היה יחס מיוחד, אמא ידעה שהיא לא אוהבת גזר, אז על הצלחת שלה לא היה גזר, היא לא הייתה צריכה לטעום. אני לא יודעת למה, קלרי הייתה מיוחדת. לא שהרגשתי שאותה אוהבים יותר, זה היה רגיל, זה נכנס לחיים שלקלרי יש אי אלה זכויות, שסולחים לה. היא לא הייתה שייכת לאותה קבוצה שהייתה צריכה לאכול הכל.

אף פעם לא אכלנו לבד. אני לא זוכרת ארוחה שלא היו אנשים נוספים שאכלו אתנו. קראנו להם 'אורֶחֶס', בחורי ישיבה שלמדו רחוק מהבית. לפעמים אכלו אתנו שניים שלושה אורחֶס והיו כאלה שנשארו קצת לשחק אתנו.

היינו צריכים להתנהג לפי השם של המשפחה. אבל פעם כשבאו לספר לאבא שראו את הבנות שלו, בשבת אחר הצהריים, לשבת בבית קפה ולעשן סיגריה. הוא לא בא לנזוף בהן אלא מיד אמר: "ששתו קפה אני מאמין אבל אם עישנו בשבת אלה לא היו הבנות שלי". וזה היה נכון כי הן לא עישנו, רק החברות שלהן הגויות והחילוניות. חברים של אחי הציצו ובאו לספר לאבא שבנות שורץ מעשנות סיגריה

בפרהסיה בשבת. בעיניים סגורות אבא ידע שזה לא הבנות שלו, הוא נתן בהן אמון. במשפחה ידעו שאדל יוצאת לבית הקפה בשבת. לא ידעו שהיא לוקחת את התיק בשבת, אף אחד לא יצא אחריה לבדוק.

חינכו אותנו להגיד תמיד את האמת, לחריצות ולהתנהגות הולמת את המשפחה. היה מאוד חשוב שכל אחד ילמד מקצוע, כשתצאו לעולם הגדול שיהיה לכם מקצוע, וכל אחד למד מקצוע. אסור לשבת בחיבוק ידיים, תמיד להיות עסוקים, ללמוד וללמוד טוב ולהיות חברותיים. תמיד החברים והחברות באו אלינו והתקבלו במאור פנים.

אני לא זוכרת שאבא כעס עלינו. אבא לא היה הרבה זמן בבית במשך היום. הוא יצא בבוקר, חזר הביתה לאכול, רץ שוב למשרד וחזר בערב. אנחנו ידענו את הכללים, את כללי ההתנהגות, מה מותר ומה אסור. כשיוסי אחייני התחתן עם גויה, לצי אביו בכה, לא על הבן שלו אלא, מה היה אומר על כך אביו, שוורץ יוזף.

כשאבא נזף בנו היינו הולכים לחפש לנו "שוורץ יוזף" אחר, טיבי, לצי, אני ואפילו מגדה הצטרפה. ותמיד נעצרנו אצל הווינברגרים, משפחה שהייתה מיוחדת עם המשפחה שלנו, של ההורים, ובמשך הזמן הפכו לחברים שלנו (ההורים של משה הכרמי שנפל בשיירה לגוש עציון). הדיסטנס שלנו היה גם כלפי האחים הגדולים. אנחנו פחדנו גם מן הגדולים ובמיוחד ממנצי.

התחילו לעשן סיגריות בגיל צעיר, גם מנצי ובזי עישנו. בפעם הראשונה שעישנו בחדר, זה היה החדר של הבנות ובמקרה אני ישנתי שם. אני זוכרת את החורף הקשה שהחלונות היו קפואים והיו צריכים לגרד מהם את הקרח. אי אפשר היה לפתוח את החלון והבנות עישנו שם ואני רואה את החיוך הנחמד על השפתיים של אבא שנכנס בבוקר והרגיש את הריח של העשן ואמר: "בנות, אני אשים את הארובה מעל החדר שלכם". זה היה החדר הקטן ביותר, יתר החדרים היו ענקים. זו הייתה נזיפה אבל ברוח טובה. הבנות לא העיזו לעשן בפניו, אבל אבא ידע שהן מעשנות סיגריות.

מגדה מאוד אהבה את אמא ולא יכלה להיות בלעדיה. כשאמא הייתה הולכת לפגישות נשים, להצגה או לשיבה מגדה תמיד רצה אחריה והגדולים רצו אחריה ומנעו ממנה מלרוץ אחרי אמא, לא פעם החזירו אותה מן הרחוב. זה היה מאבק יום יומי. מגדה הייתה כבר גדולה, בת שלוש עשרה-ארבע עשרה. הגדולים התנהגו אליה מאוד באגרסיביות, הם היו קשים אתה מאוד כי אי אפשר היה להשתלט עליה, אפילו היו סוגרים אותה במרתף. מגדה הוכיחה שהתנהגה כך באמת מתוך אהבה. אני זוכרת שכשאחי נפטר ואמא איבדה את התיאבון, מגדה לקחה תפוח, קלפה אותו והאכילה את אמא, מגדה הייתה היחידה שיכלה להאכיל אותה ואמא אמרה שהיא מרגישה שהתפוח הופך אצלה לדם.

פירצ'י הייתה מאוד פדנטית ומאוד איטית והייתה מוכנה לפרוס כמה פעמים כי זה לא יצא מספיק מדויק. ממנה למדתי פדנטיות, כששטפתי את המטבח שהיה בגודל של ארבעה מטרים, שפכתי שבעה דליים של מים כי בכל פעם שהמים הפכו לא שקופים חשבתי שהם מלוכלכים.

בכלל, כולנו היינו מאוד פדנטים, קבלנו את זה מאבא. אמא לא כ"כ בטאה את זה. אבא היה מאוד פדנט וגם דרש מאתנו, גדלנו לתוך זה. כשעשינו וקס על הנעליים אם נשארה נקודה בלי וקס, היינו צריכים לעשות הכל מחדש. פעם קבלתי ממגדה שמלה משובצת, שהשרוולים שלה היו משופשפים, ותקנתי אותם כך שלא הבחינו בתיקון בכלל. כאשר לצי הלך אל הדוד, אח של אמא שהייתה לו חנות טקסטיל. הדוד העמיד את לצי בפינת החדר ואמר לו, תסתכל ותראה איך החבילות מסודרות כמו חיילים, כך צריך לסדר.

לפי כללי הנימוס, היו מספר סוגי פנייה לאנשים אחרים - כשהייתי נכנסת למשרד של אבא, הייתי אומרת לאבא "קיסתי הנד" (בגרמנית - אני מנשקת את ידך). בדרך כלל היו במשרד כמה עובדים, לדוד מבוגר אמרו: "אני המשרת שלך" (אלו לא היו ממש דודים, כל מי שהיה מבוגר אפילו בשנתיים, נקרא דוד). לגברים אמרו: "יום טוב", לנשים אמרו: "פֶּה" ולאנשים קרובים אמרו "סְרוּס". בארץ ידענו שכל אחד חבר, שם היו אנשים מסוימים שהיה מגיע להם 'הוא' ולא 'אתה' (פניה בגוף שלישי). היה נהוג לנשק לדודים את היד, גם על הלחי, אבל נשיקת יד הייתה לשם כבוד. גם לאמא, אחרי כל ארוחה נגשנו אליה, אמרנו בגרמנית: "תודה רבה עבור הארוחה" ונישקנו לה את היד. בגרמנית, כי לגדולות הייתה פרולין גרמנייה.

כשהייתי בכתה ה' הייתי מאוד גאה שהמורה שלימד אותי עברית אמר לי "סְרוּס" שזו לשון של קרבה, זה החניף לי מאוד.

הבית לא היה ממש ציוני. בקושיצה היה השומר הצעיר, החלוץ, מכבי, בית"ר, בני עקיבא היה ממולנו ברחוב. כל שבת אחרי הצהריים הלכתי לבני עקיבא. אבא לא אמר לי אל תלכי אבל שלח את החבר של לצי לקרוא לי, להחזיר אותי מכל מיני סיבות, ולא הרשה לי להיות רשומה בחברה בבני עקיבא. אהבתי ללכת לשם. רק אני ומגדה הלכנו. מגדה רצתה ללכת לבית"ר כי הייתה לה חברה שם. אבא לא הרשה לה ובליט ברירה היא הצטרפה לבני עקיבא וגם עשתה איזו שהיא עבודה שם, והיה לה שם מחזר.

היחס לציונות בבית היה מעורב, זה משך לפה וזה משך לפה. הייתה איזו רוח לא מכוונת ציונית, אבל המושג "פלשתינה" הסתובב בבית, בחברה. קבלנו, לא באופן רשמי, חינוך ציוני. כבר בגן, בגיל ארבע-חמש, שרתי שאני הולכת לפלשתינה. זולי היה ארבע וחצי שנים בפלשתינה ואנחנו התגאינו בו. ידענו מה זה פלשתינה והערכנו כל דבר שזולי שלח מפלשתינה, זה היה שמור אצלנו כדבר קדוש. היה מדובר שכל אחד לפי תור יקבל סרטיפיקט ויעלה לפלשתינה.

לימודים

הלכתי לגן ילדים שפתחו שתי נשים האחת יהודייה והשנייה לא. אני הלכתי לשם וגם אחותי הקטנה. טיבי הלך לגן ילדים ממשלתי שהיה ממול. אימי, האח הקטן לא הלך לגן. בגיל שלוש הוא אמר שהוא לא רוצה ללכת לגן והלך ישר ל'חדר', הוא היה ילד מאוד מאוד חכם. לגן הילדים היהודי הלכו בנים ובנות, הוא לא היה דתי במיוחד והרוח הייתה מאוד ציונית. פעם הופעתי בתפקיד והייתי צריכה לומר: "אני הולכת לפלשתינה ואני אהיה גננת ואשתול פרחים". הלכתי לגן הילדים עד גיל חמש ואז הלכתי לבית ספר שהיה יהודי ניאולוגי⁵.

החל ממנצי כולם הלכו לאותו בית הספר עממי, יהודי נאולוגי. כל אנשי הצוות היו יהודים, מכל מיני זרמים. הלכנו לבית הספר ביום ראשון ולא בשבת, אבל מלבד סיפורי תנ"ך לא למדנו יהדות. ליד בית הספר היה בית כנסת ניאולוגי, הרב היה ניאולוגי, לבוש בלבוש נאולוגי, היה אורגן, גברים ונשים ישבו יחד, והרב היה נואם בהונגרית בתחילת שנת הלימודים ובסופה.

אני ביקרתי ולמדתי הרבה זמן גם בבית יעקב, למדנו שם אחרי הצהריים משעה ארבע עד שש, או משתיים עד ארבע ובחופשים גם בבוקר. זה לא היה בית ספר רשמי, אבל הלימודים היו ברמה מאוד גבוהה. בבית יעקב למדנו יהדות בגרמנית, גם את התפילות תרגמו לגרמנית והקפידו הרבה יותר על הדת, היה גם ספר גרמני של סיפורים.

פעם, מבית יעקב, הלכנו לטייל בהרים עם המורה. היו לי גרביים ארוכות, גרב אחת נשמטה לי והתכופפתי להרים את הגרב. במקרה באו אחרי שקוצים עם כלים מוסיקליים ונגנו. המורה, שהלכה קדימה, שמה לב שאלו מאחורינו והתחילה לצעוק עלי שהתעכבתי בכוונה. המורה הזאת הייתה מאוד חמורה ולא נעימה, צולעת ורווקה זקנה, היא הייתה בת שלושים ושתיים – שלושים וארבע ונראתה לי כבר זקנה. שמה היה פרוליין רוס, "רוס" בהונגרית משמעותו "גרוע", בעיני השם התאים לה. לא הייתה ביננו הבנה והיה נדמה לי שהיא רודפת אותי. כל האחיות שלי נשרו מבית יעקב, אני למדתי שם זמן ארוך מכולן. התחלתי ללמוד שם בכיתה ג' והמשכתי עד שנת 1939,

כשסגרו את בית יעקב.

הבנים לא תמיד הלכו לחדר, היה מורה ליהדות שהיה בא הביתה ללמד אותם אחרי הצהריים. הם גמרו את חטיבת הביניים, ברמה יותר גבוהה.

בגיל חמש עשרה – שש עשרה הבנים עברו לברטיסלבה

בחורי ישיבה בברטיסלבה. זולי יושב מימין, שני עומד באמצע.

⁵ ניאולוגיה – זרם ביהדות צ'כיה-הונגריה.

לישיבה, שם למדו רק מקצועות קודש. זולי בזקנתו סיפר שהוא לא כ"כ אהב ללמוד והלך יותר אחרי בנות, אבל אבא ידע שהם בישיבה. כשחזרו הביתה, באו הביתה מורים פרטיים ללמד אותם מתמטיקה, היסטוריה ועוד נושאים שלא הספיקו ללמוד בבית הספר ולא למדו בישיבה. הייתה מורה שבאה ללמד את הבנות הגדולות גרמנית בבית, כדי שחס וחלילה לא ישכחו את השפה הגרמנית.

אחרי הצהרים לא הלכנו לישון. קראנו ועשינו שיעורים. אמא לא התערבה בשיעורים, רק הייתה שואלת: "גמרת שיעורים?", "עוד לא גמרת?", "אז קודם תגמרי ואח"כ תקראי". לפעמים הכנת השיעורים נמשכה עד הערב. אם הייתי זקוקה לעזרה הגדולות עזרו לי, קלרי עזרה לי אם הייתי צריכה לנסח משהו. תמיד היה נושא לכתיבה, נתנו לנו לכתוב על אמא, למשל, על האופי שלה, על הטיוול שהיינו בו. אני התקשיתי קצת בניסוח וקלרי עזרה לי בזה. אחרי הכנת השיעורים יצאנו לשחק בחצר. החברים היו באים אלינו לשחק, תמיד באו אלינו, כולם אהבו לבוא אלינו לחצר. גם אל הבנות באו חברות. לאדל הייתה חברה מאוד רזה וטיבי החליט שהיא מכשפה. תמיד כשהיא נכנסה טיבי אמר: "הנה המכשפה". אני לא יודעת אם היא ידעה על כך. לפעמים הבנות הגדולות יצאו לטייל ואנחנו נשארנו לשחק בבית. מגדה, אדל ואני הלכנו אחרי ארוחת הצהריים ללמוד שיעורים נוספות ב"בית יעקב", ובקיץ שעתיים לפני הצהריים. קלרי לא רצתה ולא הלכה לבית יעקב.

נסענו למשך כל קיץ לחודשיים, למחרת קבלת התעודות וחזרנו ל-1 בספטמבר לתחילת הלימודים. פעם אחת חזרתי ב-2 בספטמבר והביאו אותי לכיתה לחוד, כי לא הייתי בבית ביום הראשון ללימודים. היה שם מורה נחמד מאוד, אהבתי אותו מאוד, אקשטיין, אני הייתי לבושה בשמלת מלחים יפה וחגיגית ואני קדה קידה ומציגה עצמי כשוורץ אווה, כמובן שהמורה שהכיר גם את האחים שלי וגם את אבא, ידע כבר מי אני ומה אני.

כשזולי ניהל את הנכס בשומודי. כל יום שישי היה בא הביתה עם זר ענק של פרחים. אני הייתי בכתה א' ולקחתי את הזר ביום שישי אחר הצהריים למורה שלי שגרה לא רחוק מאתנו, שיהיו לה פרחים לשבת.

למדתי בבית ספר עממי, עד כיתה ה' ואח"כ הלכתי לארבע כיתות שבין עממי וגמנסיה (מה שנקרא היום חטיבת ביניים), בית ספר אזרחי. למדנו היסטוריה עולמית, גאוגרפיה עולמית, מתמטיקה גבוהה, גרמנית, פיזיקה, כימיה, בכיתה הרביעית למדנו גם בישול. לא עשו בגרות.

כאשר עברתי לחטיבת הביניים קבלו אותי בזרועות פתוחות. קלרי סיימה בדיוק כתה רביעית והייתה אהודה על כל בית הספר, היא הייתה אישיות בבית הספר. בעקבות זה המחנכת מהרגע הראשון קראה לי 'אווה', למרות שזה לא היה מקובל, היה מקובל לקרוא בשם המשפחה. למדתי רק שתי כיתות ומאוד אהדו אותי בעקבות קלרי, חשבו שאהיה מצטיינת כמוה. ב-1939 המשכתי ללמוד, בבית ספר אזרחי, זו הייתה הכתה האחרונה בחטיבת הביניים ולא הייתה חובה ללמוד.

לפני שההונגרים נכנסו היו כיתות נפרדות של יהודים כדי שבשבת לא נצטרך לכתוב. בשבת לא למדו ציור ולא אלגברה, וכל המקצועות שהצריכו כתיבה. כל המורים הציבים היו מאה אחוז בסדר. הייתה רק מורה אחת שהייתה נכנסת

ואומרת: "מורגש שזו כיתה יהודית", בסה"כ היינו רועשות כמו שרועשות ארבעים בנות.

לאחר כניסת ההונגרים לקושיצה המורים שלנו עברו לצ'כיה ואנחנו התחלנו ללמוד בהונגרית. לא היו ספרים, אז למדנו בע"פ ורשמנו במחברות מהמורים ההונגרים. היינו מעט יהודיות, היו בנות שלא המשיכו ללמוד אחרי כניסת ההונגרים, והכתות היו מעורבות. אני ישבתי ע"י תלמידה נוצרייה והאוירה הייתה מאוד נעימה. היה קל מאוד ללמוד מפני שלמדנו רק כמה משפטים. הסיווג של הציונים היה מ-1 עד 5: 1- היה טוב מאוד ו-5 היה גרוע. מי שקבל ציונים של 1-2, היה משוחרר מתשלום. גם צורת הכתיבה השתנתה, עד אז כתבנו בכתב נוטה ימינה ובהונגרית היו אותיות עגולות וישרות.

אני לא יודעת אם אהבתי ללמוד. היו תקופות שהייתי תלמידה טובה, זה היה תלוי מי המורה. אני לא זוכרת שכ"כ אהבתי ללמוד בכתות העממיות. אהבתי מאוד חשבון ואהבתי לכתוב, היה לי כתב יד יפה. מעניין שלא היה לי כתב יד אישי שלי, תמיד הלכתי אחרי המורה וחייתי את כתב היד שלו. זה היה בולט עד כדי כך שכשסיימתי כיתה ה' ועברתי לחטיבת הביניים - המחנכת, שקבלה אותי בזרועות פתוחות ואני הייתי מישהי בשבילה כי כאחותה של קלרי שלמדה אצלה קבלתי קרדיט, שאלה: "שפירא לימד אותך?" הם הלכו יחד לסמינר מורים, ולפי כתב היד שלי היא הכירה. לה היה כתב יד קצת שונה, אז התחלתי לכתוב כמוה. כנראה היה חסר לי קצת ביטחון, ככה אני חושבת. הייתי הילדה העשירית בבית, לא ידעתי לאן אני שייכת לקטנים או לגדולים. לחברות שלי לכולן היו זכויות של גדולות ולי זה עוד לא מתאים וזה לא מתאים. הלכנו לקולנוע אבל לא תמיד ראו את זה בעין טובה. התייחסו אלי כילדה קטנה, אבל כשהייתי צריכה לעשות משהו, איזו עבודה בבית, הייתי כבר גדולה. בשביל לתקן את הגרביים של הגדולים הייתי מספיק גדולה.

הבנות הגדולות למדו בבית ספר מסחרי וגם אני התחלתי ללמוד בבית ספר מסחרי, אבל לא סיימתי. למדתי שנה אחת מתוך שנתיים. זה היה ב-1939, הלכתי להירשם עם כסף ביד כי היינו צריכים לשלם, שמעתי בדרך שפרצה מלחמת עולם, עצרתי והתלבטתי: לחזור חזרה הביתה או להמשיך וללכת להירשם. אמרתי בליבי, איך אני הולכת להוציא את הפרוטות האחרונות שלנו בעולם מפוקפק? הייתי מאוד אומללה ולא ידעתי אם מותר לי לעשות את הזה, בגלל הכסף, כי מי יודע מה יקרה. אנחנו כבר עברנו משהו אז, כשנכנסו ההונגרים ב-1938, הגרמנים עשו תרגיל, הם הפציצו את העיר ודאגו שנחשוב כאילו הרוסים מפציצים אותנו. עשרה יהודים נהרגו בהפגזה הזאת והיו צריכים להאפיל את החלונות בלילה. כבר הרגשתי את ריח המלחמה וחשבתי, מה אני אלך לבית ספר במלחמה, מי יודע מה יהיה? עוד לא שמעתי על מה שעושים גרמנים, לא שמעתי על מקומות שהגרמנים התחילו לגרש. היו לנו קרובי משפחה, מהצד של אמא, בגרמניה וחלק מהם עלו לארץ. לבסוף נרשמתי והלכתי ללמוד. זו הייתה אקדמיה עם בגרות ולמדו בה שנתיים. היינו בכתה רק ארבע בנות יהודיות. לאחר שנה הפסקתי, לא הייתי מספיק מצטיינת כדי לקבל מלגה, הייתי צריכה לשלם ולאבא כבר לא היה כסף לכך. המצב בבית היה קשה, העסק כבר לא היה בידינו.

לאחר זמן שמעתי מאחת החברות שלמדה איתי בעממי שההורים שלה רצו לעזור לי בכסף כדי שאוכל להמשיך ללמוד. אבל הגורל כזה משונה - מכרנו חלק מהבית שלנו. המשפחה שקנתה מאתנו את הבית, בנתה שם בית גדול ויפה עם שתי קומות. גם להם קראו משפחת שוורץ והייתה להם בת בשם אווה, כך גם להם הייתה בת בשם אווה שוורץ. החברה הזאת תארה לעצמה שאני גרה בבית היפה הזה והלכה לשם לשאול איפה אווה וענו לה שהיא בבית הספר. היא לא הבינה, היא באה להתעניין אם הם יכולים לעשות משהו שיעזור לי להמשיך ללמוד בבית הספר המסחרי. את זה היא סיפרה לי ארבע שנים מאוחר יותר וכך הפסדתי את העזרה שלהם.

אמא הייתה לה מחשבה מאוד מועילה, כשהבנות גמרו את בית הספר כל אחת הלכה ללמוד מקצוע. ומה? תפירה. מנצי ובזי למדו לתפור ביגוד עליון. מנצי הייתה תופרת מעולה, והלכה גם ללמוד לעשות כפפות מעור שעשתה בשביל חנויות מובחרות. זה היה משהו מאוד יקר, לפני התמונה של הכפפות הצבעוניות מעורות שונים, ועוד משהו היא למדה, היו חנויות של פרוות והיא הייתה עושה את צווארונים הפרווה למעילים.

פירצ'י למדה לתפור כותנות של גברים וקלרי ואדל למדו לעשות כובעים. אדל עשתה מזה חיל, באמריקה היא עשתה כובעים וקישוטים לתאטרון, על סמך הידע שהיה לה בכובעים ומזה היא חיה עשר שנים והרוויחה יפה מאוד. לכל אחד היה מקצוע. גם אני התחלתי ללמוד תפירה ושנאתי את זה בכל ליבי, אבל לא הייתה לי ברירה. למעשה רציתי להיות צלמת, ללמוד צילום, אבל כשגמרתי את בית הספר הצלם אמר שרק בעוד חודשיים הוא יתחיל ללמד ואמא אמרה: "טוב, אז מה תעשי חודשיים? אז תלכי ללמוד תפירה". הייתי מאוד פדנטית בעבודה, כל מה שהיו צריכים לעשות יפה במיוחד נתנו לי. פעם אחד ראיתי שאחרים עובדים יותר מהר, עושים תכים יותר גדולים והולכים הביתה יותר מוקדם. גם אני רציתי ללכת איתם, אז גם אני עשיתי כך. זו הייתה שמלת כלה והייתי צריכה לעשות גימור עם "תך חיתול" (החיתולים היו תפורים כך), אחרי שגמרתי הבוסית הלכה וחתכה את כל מה שעשיתי ואמרה לי: "עכשיו תעשי לפי היכולת שלך".

הבנים, לאחר הלימודים נכנסו לעבוד עם אבא בעסק.

שפות

הונגרית: בבית דברנו הונגרית, כי המשפחה באה מהונגריה.

סלובקית: אני נכנסתי לבית הספר בסלובקיה, שתי כיתות למדתי בסלובקית. אחר כך למדנו בהונגרית, לאחר שההונגרים נכנסו. לצי למד בסלובקית, אני למדתי בהונגרית וטיבי למד שוב בסלובקית.

גרמנית: גרמנית למדנו מהפרולין שטפלה בילדים ודברה גרמנית עם הילדים אח"כ ההורים הביאו מורה לגרמנית. גרמנית הייתה השפה השנייה שלמדו בבית הספר,

בגלל זה הביאו אומנת גרמניה לילדים. מי שהייתה לו אפשרות לימד את הילדים גרמנית, שנחשבה שפה של המשכילים.

גרמנית למדתי גם בבית ספר, הלכתי לבית יעקב, על יד בית הספר העממי. המורה הייתה מברלין, היא הייתה כבר הרבה זמן בעיר וידעה לדבר הונגרית, אבל אסור היה לדבר בהונגרית, כי היא לא רצתה להבין, דברנו רק בשפה הגרמנית. בשבילה אם אמרתי מילה בהונגרית זה היה כאילו חיללתי את השפה הגרמנית "הקדושה". בכתות הגבוהות יותר למדתי גרמנית בבית ספר, כשפה שנייה.

מעניין שכבר מזמן עזבנו את הגרמנית ובכל זאת היו דברים שהשתרשו בנו, כמו למשל התודה עבור הארוחות, אמרו רק בגרמנית, כל ארוחה נשיקת יד ותודה בגרמנית. היו כמה משחקים שהיה להם שם בגרמנית.

יידיש: בבית לא דיברנו יידיש. הבנים הביאו קצת יידיש מן החדר, וגם ספגנו קצת יידיש מהרחוב. הייתה לי בת דודה שבשבת היו מדברים בביתם יידיש - שפת הקודש, גם משם למדתי קצת, מכיוון שידעתי גרמנית אז זה לא היה קשה.

כשהיינו בקפריסין, היו משמיעים ברמקול את החדשות ביידיש.

למדתי יידיש משמיעה, גם אנגלית למדתי כך. יש לי חוש לשפות.

עברית: למדתי בבית ספר תיכון שהיה בדרגה פחות מגימנסיה, בו למדנו גם עברית. היה לי מורה ציוני שפעמיים בשבוע לימד עברית. אני כבר הבנתי קצת עברית כי בבית יעקב תרגמנו את התפילות לגרמנית.

זולי עולה לארץ

זולי עזב את הבית בשנת 1933, ועלה לארץ ישראל.

כשזולי היה בארץ, הוא עבד בכל העבודות האפשריות שפלשתינה אפשרה לו, ככבישים, בבניה. דבר ראשון הוא ניסה משהו מסחרי, כפי שלמד מאבא. הוא ניסה לייסד בית חרושת לשוקולד ולא הצליח, היה לו פרוספקט אדום שהיה כתוב עליו "יוללה יוללה", כך קראו לבית החרושת.

גם מנצי כמעט עלתה לארץ. זולי כתב למנצי שהוא לא יודע איך תתפרנס, החיים פה מאוד קשים והוא לא יוכל לעזור לה, בקושי הוא מצליח להתפרנס, אבל בואי.

מנצי הגישה בקשה לסרטיפיקט, היא הייתה צריכה לצאת ביום ראשון. היא הייתה כבר ארוזה ומוכנה וכל השבת בכתה כשהיא נפרדת מכולם ורק חיכתה לסרטיפיקט שיגיע ובמוצאי שבת מצאה בתא הדואר את הסירוב. בזה נגמר עניין הסרטיפיקט. התמונה חיה לפני כאילו זה קרה לפני חמש דקות, אני רואה לפני את התמונה איך היא נשכבה לרוחב המיטה ובכתה, איך היא תיפרד ממשפחה רחבה כזאת? ואז הגיע הסירוב והיא נשמה לרווחה שהיא לא צריכה לנסוע, זה מילא אותה שמחה.

זולי עלה ב- 1933 וב- 1937, לאחר מותו של שני, חזר לבקשת ההורים.

כשזולי חזר הוא הביא כמה דברים מעץ זית : קופסאות לאתרוג ולבשמים, חנוכייה ולכל אחד הביא משהו מכסף. כמעט עד לרגע האחרון הייתה לי השרשרת עם המגן דוד שקבלתי ממנו.

פטירתו של האח שני – מרץ 1937

שני

האח השני שני, חלה במחלת דם קשה. הוא שכב תקופת מה בבית החולים בקושיצה. הוא היה מאוד חולה, היה לו חום כל כך גבוה שמהנשימות שלו עפו הגיליונות שהיו על המיטה, כך ספרו לנו. כל המערכת שלו הייתה מורעלת. לנו, לילדים הקטנים לא נתנו לבקר אותו בבית החולים, רק לגדולים, כך שלא יצא לנו להיפרד ממנו.

בפורים הוא היה בבית החולים, וכפיצוי על שלא באנו לבקר, הוא שלח לנו בננה לכל אחד. זה היה משהו מיוחד, אולי בט"ו בשבט אכלנו בננות. הביאו בננות מאיטליה, היו דוכנים של דליקטסים שמכרו בהם 'פירות דרומיים', כך קראו לזה, והיו גם חנויות גדולות שמכרו שם פירות דרומיים.

אחרי פורים העבירו את שני לבית חולים בבודפשט. ישר מבית חולים לקחו אותו לתחנת הרכבת בדרך לבית החולים בבודפשט. רופא המשפחה ליווה אותו, יחד עם אבא ואמא. הרופא היה משהו מיוחד, הוא היה נמוך והיה חסיד של אספירין. תמיד היה אומר : "כואב או לא כואב אספירין צריך לקחת". אני רואה אותו ושומעת את קולו אומר זאת. כל שבוע הוא היה עובר על ידינו כדי לראות שהכל בסדר, אפילו סתם היה מציץ דרך החלון, "גברת שוורץ מה נשמע?" והלך.

אמא ואבא היו עם שני בבודפשט במשך שלושה שבועות. אני חושבת שהם כבר ידעו שזה הסוף, רופא המשפחה שליווה אותם לתחנת הרכבת בקושיצה אמר להם : "למה אתם סוחבים את החולה המסכן?". הם כבר ידעו שאין סיכוי להצילו, אבל מה עושים הורים? עד שלא עשו את הטופ שבטופ, לא הרימו ידיים. הביאו אותו לבודפשט וכמובן, אבא ואמא היו לידו יומם ולילה. ביום האחרון הוא כבר לא דבר, הוא כתב שהוא רוצה מלפפון חמוץ, זו הייתה הבקשה האחרונה שלו, אבל כבר בכתב כי לא יכול היה לדבר.

זה היה ביום שישי, אמא הלכה לבית של וורה להדליק נרות שבת וכשהגיעה הביתה כבר התקשרו מבית חולים להודיע שהוא נפטר. זה היה יום שישי, לא התקשרו בשבת ואנחנו לא ידענו כלום.

רק ביום ראשון, לצי בא מבית הכנסת ואמר : "אני לא יודע, כל החברים של שני מתלחשים". מנצי ספרה שהיא הלכה לשאול אותם, מה קורה, מה הם יודעים שאנחנו לא, אז הם השתקו. ומנצי, כמו סהרורית, הלכה ממקום למקום כדי

להתעניין. היא לא הייתה בבית כאשר שתי השכנות נכנסו, שתייהן עם מטפחת קשורה קדימה, זה היה נדיר כי תמיד קשרו את המטפחת מאחור, זה היה סימן לאבל.

שתי השכנות נכנסו הביתה והודיעו לנו: "אמא ואבא חוזרים הביתה".

שאלנו: "ושני?" אמרו: "הוא נשאר תושב בודפסט". קברו אותו בבודפסט. זה היה מסובך ועלה הון תועפות להביא אותו לקושיצה. אני חושבת שהעניין הכלכלי היה הסיבה.

התחלתי לבכות כל כך. נדמה לי שאמרו לי ששני מת, אני לא זוכרת ממש, אולי שאלתי מה הם אמרו, לא יודעת, כל כך בכיתי.

אני הייתי בת אחת עשרה, ולא ידעתי שאני מאמינה כל כך באלוהים. אני אמרתי: "כנראה אלוהים רצה אותו" ופירצ'י אמרה: "איזה אחות חכמה יש לנו".

ההורים חזרו ביום ראשון הביתה. את הילדים הקטנים, מלצי והלאה, השכיבו לישון לפני כן, כדי שלא נפגוש אותם בערב. כדי שלא יתרגשו מלפגוש אותנו, הילדים. נפגשנו רק למחרת בבוקר. הלוויה הייתה בבודפסט וההורים חזרו אחרי הלוויה. שני נפטר בדיוק שבוע לפני ערב פסח. למחרת, לאחר שחזרו ההורים, התחלנו לשבת "שבעה". עשו קריעה של הבגד, ואנשים באו לנחם. השכנים באו לנחם וכמובן התפללו בבית. לא היה נהוג כמו פה שמותר לעשות משהו בשבעה, אסור היה לעשות כלום. אוכל הביאו לנו ממסעדה גדולה, כשרה מאוד ואלגנטית שהייתה לא רחוקה מביתנו. זולי עוד לא חזר מפלשתינה. מותו של שני השפיע מאוד על ההורים. סבא, אבא של אמא נפטר חצי שנה קודם ואמא אמרה: "קברתי את אבא - זה מובן מאליי, אבל לקבור בן? אין לזה נחמה". אני לא זוכרת שבכיתי במשך כל השבוע. הכלה של גרינפלד נני באה לבקר והביאה לי שוקולד והרגשתי ממנה כזאת רחמנות, עד היום אני מרגישה את הרגש הזה שהנה מרחמים עלינו. לא הרגשתי נוח לאכול במקום אחר, אולי אצל השכנים כן אכלתי. הייתה לי חברה טובה מאוד, רוזנפלד אדית, שהלכתי לביתה הרבה שבתות וכשאכלו שם סעודה שלישית, גפילטעפיש, תמיד בקשו ממני, בואי תאכלי. ראיתי בזה כאילו הם חושבים שאין לי מה לאכול ורוצים לתת לי לאכול, לא יכולתי לאכול אצלם למרות שהייתי בת בית אצלם.

(עד כה ג' אדית רוזנפלד ואני היינו חברות בלב ובנפש. אח"כ הם עלו ארצה. כשהגעתי ארצה רציתי לבקר אותה. היא התחתנה עם בחור מבודפסט, קומוניסט שסחב אותה הביתה לבודפסט, כך שהיא כבר לא הייתה בארץ. המשפחה שלה כן הייתה, היה לנו קשר טוב מאוד עם האחיות שלה. בקושיצה הם היו מאוד עשירים, היה להם בית חרושת לפרקט ובית מאוד יפה עם גינה גדולה. הם עלו ארצה ממש בסתר, כנראה הסתבכו עם מס הכנסה. אצל היהודים היו כל מיני תהפוכות, עלו לגדולה, לטופ, ואז ירדו).

קמנו מהשבעה ממש בערב פסח ואני זוכרת איך קמנו מהשבעה והתחלנו להתארגן לפסח, היינו צריכים להביא את הכלים לפסח מהמרתף ולהכשיר את המטבח. החדרים כבר היו נקיים לפסח, הבנות הגדולות ניקו אותם כשאמא ואבא היו בבודפסט, והיינו בסלון כל השבוע. ליל הסדר היה באווירה כזאת קשה וכך גם כל שבוע פסח. אני לא זוכרת אם היו אנשים זרים לליל הסדר הזה.

אמא התאבלה ואבא עוד יותר. לאבא היה מאוד קשה כי הוא אמר שיהודי דתי לא בוכה ובשבת הוא לא דבר על שני כי אמר שיוצא ממנו בכי ובשבת אסור לבכות. אמא התאבלה הרבה זמן, דבר שניכר גם בלבוש, המטפחת הייתה קשורה קדימה. התחלנו להרגיש את האווירה הקשה בבית. דברנו על שני בולדוגולת, בתרגום חופשי: המאושר המסכן, שמוסיפים לשם של מת בהונגרית. שני המסכן.

לא הייתה הגבלת זמן לאבל. אמא הייתה באבל גם בגלל אבא שלה. כל השנה לא הלכנו לקולנוע. אבא היה במצב מאוד קשה ולא התמסר לעבודה. הוא היה ישן הרבה, בורח מן המצב. ההורים החליטו שזולי חייב לחזור הביתה לעזור לאבא, במקום שני. זולי חזר והמשיך לעבוד זמן מה עם אבא, אך לא להרבה זמן. העסק הלך והתדרדר וזולי יצא לחפש עבודה אחרת בתור שכיר. העסק לא חזר לקדמותו מאז.

קלרי כבר עשתה כובעים ועשתה לי כובע כחול כהה ושמה סרט אדום קטן והדודה, אחות של אמא, באה ואמרה "למה לך האדום הזה", כאילו זה יותר מדי שמח לאבל, אבל לא הורדתי את הסרט, זה כבר היה כעבור כמה חודשים.

את עצמות אחינו שני, העלנו לבית הקברות בניר עציון. זו הייתה האפשרות האחרונה לעשות זאת. לגיסי, אבא של רותי, היה בן דוד בחברה קדישא בפתח תקוה ובפרוטקציה שלו העלינו את עצמותיו, בלי שיעלה לנו כסף. עשינו פה לווייה ממש וישבנו גם שעה שבעה אחרי הלוויה. זה העלה את כל הזיכרונות שוב. עד היום אני זוכרת ממש את האווירה בבית.

חתונתה של מנצי

מנצי התחתנה ב-1939, זה היה בזמן ההונגרים. ברחוב הראשי הייתה מסעדה אורתודוקסית גדולה מאוד ומפורסמת. החופה נערכה בחצר המסעדה, בשעה אחת בצהריים. כולנו הלכנו לחופה, גיסי היה יתום והייתה לו אחות ובת דודה, אחות של וורה הייתה האורחת היחידה שלנו מבחוץ. לאחר החופה אבא אמא, האורחים מבחוץ ופירצ'י אכלו במסעדה, ואנחנו אכלנו ארוחה חגיגית בבית. כבר באותו היום מנצי עברה לבודפסט, לגור בדירה שכורה, כי לא רצתה ללכת עם פאה או כיסוי ראש ולא רצתה שההורים ידעו. כשאבא היה מגיע לבודפסט, היא רצה פנימה ושמה מטפחת על הראש, כדי שאבא לא ידע שהיא הולכת בלי כיסוי ראש. השכנה סיפרה לאמא שבתה, שחזרה מביקור אצל מנצי, סיפרה כמה היא יפה עם שיערה הארוך והשחור. היא ידעה שהיא גורמת בכך צער לאמא ובכל זאת סיפרה. גם בבודפסט מנצי תפרה ופרנסה את עצמה. זמן קצר אחר כך לקחו את בעלה לאוקראינה, משם לא חזר. נשארו לה גלויות ממנו.

מנצי הייתה כמעט בת 30 כשנישאה, גם יתר הבנות לא היו צעירות ועדיין לא נישאו. הבנות היו תמיד יחד, מין חבורה אחידה, ואמרו שבגלל זה הבחורים לא מתקרבים. מישוהו אמר לאבא שעוד ידפקו על החלון לשאול אם יש עוד בת שוורץ.

לבנות הלא דתיות היה חבר, לא חיו יחד בגלוי, כך שהיו עוד בנות לא נשואות מבין החברות של הבנות.

הייתה שדכנית והשידוכים פרחו. לשכנה שלנו שגרה באחת הדירות שלנו, הסבתא של רוני וייס, הייתה אחות שדכנית והיא הביאה את הבחור שהיה אח"כ לגיסי (שהתחתן עם מנצי). ההכרות נגמרה, השידוך לא הצליח, אבל אחרי חצי שנה הם נפגשו שוב והאהבה התחילה לפרוח ביניהם. השדכנית חשבה שמגיע לה תשלום ואחותי אמרה שזה לא בגללה, ולכן לא מגיע לה תשלום.

אצל השכנים הייתה חתונה. את החופה עשו אצלנו. לכלה הייתה שמלה ארוכה, והיא הייתה צריכה להתחתן בפאה נוכרית. בסופו של דבר לא נערך טקס החתונה, המשפחה כנראה לא שילמה עבור השידוך ולא עבור הפאה. עד שלא נתנו את הכסף לא קיימו את הטקס. אני זוכרת את הצעקות בחצר שלנו.

מאיגרא רמא לבירא עמיקתא

המצב הכלכלי של אבא היה בירידה. השותף הנוצרי נפטר והשותף היהודי חזר להונגריה ואבא נשאר לבד והעסק הדרדר. לאחר מותו של שני, ב-1937, אבא כבר לא יכול היה לטפל בעסק כמקודם. מותו השפיע קשה על שני ההורים עד כדי כך שאבא הזניח את העסק, הוא לא התמסר לעבודה, ולא היה מסוגל להחזיק לבד את העסק. ההורים בקשו מזולי שיחזור הביתה מפלשתינה. זולי חזר, אך העסק המשיך לרדת לאט לאט וההונגרים עוד הקשו על העניין.

אבא איבד את רישיון העסק. כשבאו ההונגרים עדיין היה לו רישיון עסק, אבל העסק לא היה כבר עסק משגשג כמו שהיה במשך שלושים שנה. גם המצב הכלכלי במדינה השתנה, העולם המסחרי התרושש והעסק התחסל.

לאבא היו קשיים, בלתי אפשריים, ואיך אפשר ככה ליפול מגובה כזה שהוא היה מיליונר ופתאום הוא בחוסר כל?

היו עוד עסקים חיוניים שהמשיכו לעבוד, והיה גם סידור שאחד העובדים הגויים לקח על עצמו את העסק, שהיה כאילו מוכר כלפי חוץ לגוי, רק כלפי חוץ (הוא קבל מספיק כסף עבור זה). היו עסקים שנשארו אבל הרבה חנויות נסגרו.

אבא ניסה כל מיני עסקים. למשל קנה חנות של אלכוהול שהתחסלה, תמציות של אלכוהול, לא היה ממש אלכוהול, רק תמציות. הוא חשב שיעשה מזה עסק טוב. אבא קנה רהיטים של איזו חנות, הוא הלך לקנות עצים ישנים ועשה מזה מסחר. כל מה שאפשר היה לקנות ולמכור אבא התעסק עם זה.

כולנו, מקטן עד גדול התגייסנו לעבוד ולפרנס את המשפחה. כל מי שהיה לה מקצוע עבדה והמשכורת נכנסה למשפחה. אני תיקנתי גרבי משי. היה לי בן דוד שהיה סוכן נוסע והוא הביא מגרמניה כל מיני פטנטים ובין השאר הביא מחט מיוחדת לתיקון גרביים. זה התפרסם שאני עוסקת בתיקון גרביים. בהתחלה קניתי את המחברות בכסף שהרווחתי מתיקון גרביים, אח"כ הפסקתי ללמוד, כי לא היה ממה לשלם.

הבנות שידעו לתפור קבלו גם עבודה הביתה. בז'י קבלה מצרפת ז'ורנלים והייתה מוכרת אחד אחד למתפרות. לבז'י היה חוש והיא יכלה להתעסק בכל דבר. גם אנחנו, הילדים, עשינו כל מיני עבודות שילדים יכולים לעשות בבית. למשל היינו מקבלים ערמות של מעטפות מהבנק, הודעות או הצעות ששלחו לתושבים, והיינו רושמים את המען, היה לנו כתב יד יפה, גם זה הכניס כמה פרוטות. היינו קונים קילוגרמים של טופי ומוכרים אחד אחד.

זולי עבד במנסרה אצל יהודי שלא רצה לתת לו עבודה בלי שיעבוד בשבת. אז הוא עבד בשבת בלי שאבא ידע, הוא היה יוצא מהבית בחולצה לבנה והולך כאילו לבית כנסת והיה מגיע הביתה לקידוש.

כל אחד עבד במשהו ועם קופה משותפת איכשהו החזקנו מעמד.

למרות המצב הכלכלי הירוד, אמא כנראה עוד זכרה את הבית המבוסס עם הדברים היפים, וכשחזרתי בפעם האחרונה מסנדרה מצאתי שאמא קנתה סירים חדשים מנירוסטה וגם סכו"ם חדש. למרות שהמצב היה ירוד מה שטבוע בנאדם נשאר, אם היו עוד פרוטות מעבר לאוכל השקיעו בדברים יפים.

כשחזרנו אחרי המלחמה, זולי התחיל לחקור מה נשאר לנו מהרכוש. בטאבו אמרו שהשותף שלו, גרוס בצ'י, מקרפטרוס (גם שם היו לנו יערות), מכר. הוא מכר את העסק בלעדי אבא, חלק אבא מכר וחלק השותף, לא נשאר כלום.

לצי עובר לדוד בסנדרה

לאמא היו בסנדרה שני אחים שלא היו להם ילדים. לאח הקטן הייתה חנות טקסטיל. הוא אמר שיש לנו משפחה גדולה וביקש שניתן לו ילד אחד, לעזור לו. לצי, שהיה בן שש עשרה, הלך לגור איתם ולעזור להם, הוא אפילו לא גמר את ארבע כיתות שמעל בית הספר העממי. לצי היה שם מ-1939 עד 1944, אז התגייס לצבא. הדוד באמת התייחס אליו כאילו היה הבן שלו. הייתה לו חנות מאוד משגשגת, בירידים הכפריים מהכפרים הסמוכים היו באים לעיר לקניות. לפני שלצי הלך לצבא, הדוד גילה לו את מקום הסתר של הממון שלו, אם פטר באצ'י לא יחזור הוא ידע איפה הכסף. בצבא בבודפסט לצי פגש את אחד הדודים וסיפר לו שהמקום של הכסף השתנה ואסור לו לגלות. הכסף נעלם. לצי אומר שכל האחים יכלו לחיות מן הכסף בלי לעבוד, היה שם הרבה כסף.

לא היה יום הולדת שלצי לא היה שולח לי גלויית ברכה מסנדרה.

כניסת ההונגרים לקושיצה

בסלובקיה היחס ליהודים היה מאה אחוז, כשמסריק, שהיה אוהד ואוהב יהודים, היה הנשיא השולט ברפובליקה הצ'כוסלובקית ובנש היה המשנה, כל אחד היה חופשי, לא היו בעיות. גם כאשר מסריק נפטר, ידענו שאנו גרים בצ'כוסלובקיה, זה היה נחשב משהו. לא הרגשנו סלובקים אבל מצבנו היה מבוסס, חשבנו שהמצב תמיד ישאר טוב עבורנו.

ההונגרים נכנסו לקושיצה באוקטובר 1938, החלק הדרומי של המדינה נשאר שייך לסלובקיה, החלק התיכון היה הונגרי, ומצפון לנו היה עוד חלק סלובקי, החלק ההונגרי היה מין מובלעת כזאת, רק חלק מסלובקיה.

ההונגרים נכנסו ביום שישי. קמנו בחמש בבוקר, השולחן היה כבר מסודר עם הנרות לשבת. כולנו, כל התושבים, יהודים ונוצרים, הלכנו לקבל את פניו של הורטי מיקלוש, ראש הממשלה ההונגרי, על הסוס. לקראת כניסת ההונגרים היו לנו ציפיות גדולות, כ"כ חיכינו להם, כיהודים הונגרים היינו בעד ההונגרים. הייתה אכזבה קטנה כי אמרו שהסוס יהיה לבן, והסוס היה קצת לבן ויותר מנוקד.

לפנות ערב, כשאבא כבר הלך לבית הכנסת, אנחנו יצאנו לטייל קצת מסביב לבית אחרי שגמרנו להתפלל. שמענו צעקות, אספסוף צעק נגד הסלובקים ובעד ההונגרים: "יאבד פראג יחי קניו" (מיניסטר הפנים ההונגרי, בסלובקית זה חרוז).

כשההונגרים נכנסו החיים השתנו, המצב הכלכלי השתנה.

ידענו שהשלטון בהונגריה היה אנטישמי. בהונגריה כבר אסרו על השחיטה הכשרה בשנת 1936. האווירה השתנתה, להיות הונגרים זו הייתה גאווה, ולהיות סלובקים זה פחות גאווה. מתחת לפני השטח כבר הורגשה האנטישמיות. קודם כל לקחו את הרישיון של המסחר... התחילו קצת איסורים, יותר מאשר לפני זה, היו הפגנות נגד יהודים.

ליהודים שלא הייתה להם אזרחות הונגרית, לא רק לאזרחים זרים, לקחו את אישור המסחר, את רישיון העסק. ליהודים אסור היה לעסוק במקצוע חופשי. לא אחת באו אלה שהתעסקו בעץ כמו אבא שלי, בהצעה להיות שותפים אתו בעסק כי היו בטוחים שאבא, שבא מהונגריה, ימשיך לעסוק בעסקיו. אבל ההונגרים התייחסו אליו כמו לכולם, אבא איבד את רישיון העסק, שכבר לא היה ריווחי כקודם והתחיל להתעסק עם כל מה שבא ליד, והאחיות שלי התחילו לעבוד במקצוע שלהם באופן רציני. אמא, עוד בזמנים הטובים, דאגה שלכל בת יהיה מקצוע ליד הלימודים בבית ספר מסחרי, לא בגלל התהפוכות הפוליטיות, אלא כי בן אדם לא יודע מה יהיה. מנצי התחילה לעבוד בתפירה באופן רציני והיו לה לקוחות אליטיסטים, כמו מנהל הבנק, היא תפרה לגברות ולילדים שלהם בגדים לאירועים ולטקסי הטבלה. בזי, נוסף לזה שתפרה, עבדה בעסק קטן של עצים. בשנה האחרונה, טיבי עבד בחנות מאוד יוקרתית שמכרה כלים והיו שם קריסטלים ודברים כאלה. כשהוא חזר מן השוואה והלך לשם הוא קבל במתנה דברי קריסטל. כל אחד תרם את חלקו.

היה צנע וקבלנו תלושי מזון, את התלושים של שומן החזיר החלפנו עם הדוור, תמורת תלושי סוכר ולחם. מה שקבלנו תמורת התלושים היה ממש זעום, 200 גר' לנפש לחם ליום, כשהיינו רגילים לאכול כמות כזאת לארוחת ארבע. סוכר לא היה. לצי היה בכפר, אצל הדוד בסנדרה, שם היו יותר אפשרויות. ביום הוא עבד אצל הדוד ובלילה היה הולך לעבוד אצל האופה כדי שיקבל ממנו לחם והיה שולח לנו את הלחם בדואר, לחם מדי שבוע. הוא כמובן לא כתב שזה לחם, גם במכתב הוא כתב שהוא שולח "שזיפים", מילה זו הוא כתב בעברית וזו הייתה מילת הקוד ללחם. זה חזר על עצמו שבוע שבוע. בכפר של אבא, דוביצ'אין, השכן של המשפחה היה מוצב בקושיצה והם היו שולחים אתו לחם עבורנו. זה היה מסוכן כי בתחנות הרכבת היו מחטטים בחפצים האישיים כדי למנוע מסחר בשוק שחור, כמו שעשו פה בזמן הצנע. איכשהו הוא תמיד הצליח לעבור.

רעב לא היה בבית כי איכשהו הלחם המעט שקבלנו בהקצבה בתוספת מה שקבלנו מהקרובים, הספיק לנו. אמא הייתה ממציאה כל מיני דברים, למשל התחלנו לאכול עגבניות ירקות, זה היה טעים. כשהביאו את התפוחים מהיערות של אבא, אחסנו אותם במחסן הענק במרתף ויום יום אכלנו מרק חם מתפוחים. מי שעבר ליד חלון המרתף בחצר יכול היה להריח את הריח של התפוחים. היינו יוצאים אל הבולגרים לקנות ירקות. הבולגרים היו חקלאים נוצריים שהיה להם שטח אדמה מחוץ לעיר, בו גידלו ירקות. הם גרו ליד הנהר והיינו נוסעים באופניים, מתרחצים בנהר, (כבר סגרו את הבריכה העירונית עבור היהודים), קונים את הירקות ומביאים הביתה. הייתי מביאה קישואים ענקיים.

קבלנו מדוביצ'אין גם אווזים, אח של אבא כבר לא היה חי, אבל המשפחה שלו שלחה לנו. את הכבד של האווזים היינו מוכרים כי מחיר הכבד היה כמחיר אווז. היינו מוכרים את הכבד למסעדה בשם בריסטול. כשכבר קבלנו מכמה מקומות אווזים, היינו מוכרים גם אווזים אבל ללא הכבד. אי אפשר להגיד שהיינו רעבים. אני זוכרת בקיץ 1942 הביאו מהחזית חיילים גרמנים ושיכנו אותם בגן. פעם יצאתי עם מגדה וחברה לטייל ושני חיילים גרמנים באו אחרינו. הם התחילו לחזר אחרינו ונכנסנו לחצר. כבר לא היינו כ"כ חופשיים לטייל בחוץ בתקופה שהם היו שם.

בית הספר היהודי, הניאולוגי, הקרוב אלינו נסגר. אימי וקטיקה היו צריכים לנסוע בחשמלית לבית ספר שנפתח מחוץ לעיר. כשקטיקה הלכה להצטלם לתעודת מנוי לחשמלית, לנסיעה לבית הספר, הצלם הגוי אמר: "איזה ילדה חכמה, חבל שהיא יהודייה".

את בעלה של מנצי לקחו כעבור שנה מאז שהתחתנו, לאוקראינה לצבא. הוא לא חזר, נשארו לה לזיכרון רק כמה גלויות ממנו. אני לא יודעת אם היו לה עדויות שמת, אולי היה ידוע שמאוקראינה אם לא חזרו כנראה לא נשארו בחיים. הוא היה מגויס ליחידה מיוחדת ליהודים שעסקה בעבודות חפירה וביצורים, ולא בנשק. גם אחי זולי, כשגייסו אותו, היה בצבא אבל לא בתפקיד חייל.

כשזולי ברח ממחנה העבודה, ב 1942, זמן מה לא ישן בבית. שוטרים נהגו להיכנס לבית באופן פתאומי לחפש אנשים זרים והוא חשש שיתפסו אותו.

יום אחד נכנסו שוטרים לחפש בבית. לא ידענו מה חיפשו, את האנשים או את התרכיזים שאבא קנה בשוק השחור. ללא אישור. התרכיזים היו בארון גדול בחדר הילדים. האישה והילדה שהיו אצלנו קפצו מהחלון כי היא חשבה שבאים לחפש אותה. הן חזרו כעבור יומיים, כנראה שהיה לה עוד מסתור. השוטרים לא ידעו לא על האישה והבת ולא על התרכיזים, הם רצו לשאול על עצים שהיו לנו, מאיפה אבא השיג אותם. הם כל הזמן חיטטו וחיפשו איפה אפשר להזיק, לא ידענו עד כמה ידעו, הכל היה בסתר.

בת הדודה ורה בילדותה. היחידה ששרדה מן המשפחה בסנדרה.

כשההונגרים נכנסו אני הייתי בסנדרה, נסעתי לבד, וכבר הייתה האפלה. בדרך הביתה הרכבת כבר לא הייתה מוארת. ישבתי ליד בחור שהכרתי ברכבת ולא היה לי נעים לשבת לידו, חששתי. זו הייתה הנסיעה האחרונה שלי לסנדרה. כבר שלחו את הגברים למחנה עבודה באוקראינה (במקרה, הדוד שלי, אבא של ורה הוחזר חזרה כי היה בן אדם חולה). גם אביה של ורה היה סוחר עצים, כמו אבא. אמה, אחות של אמא הייתה צריכה להחליף את אבא שלה, שהיה מגויס באוקראינה, בניהול המשרד ואני הייתי צריכה לבשל (הייתי יותר גדולה מן־רה). מטבח הקיץ היה מבודד מהבית, לא יכולתי לעזוב את המטבח כדי ללכת לשאול את הדודות איך מבשלים תרד, כי הכלב או החתול היו נכנסים למטבח. גם התביישתי, אמרתי לעצמי, אני צריכה לדעת איך אמא עושה את זה....ניסיתי לשחזר את הצעדים של אמא ולבסוף הצלחתי לבשל תרד.

לילה אחד בסנדרה, היינו כבר במיטה ופתאום שמענו שזורקים אבנים על שער הברזל הגדול של החצר. הדודה ואני יצאנו החוצה, מה חשבנו לעשות? לא יודעת, לא היה גבר בבית, מאיפה היה לי העוז לצאת ולהופיע מול שקוצים כאלה? שמעתי אותם לרוץ וכשיצאתי כבר לא היו. אביה של ורה היה ראש הקהילה והם היו אנשים מכובדים בין היהודים וגם בין הגויים. לא נודע לנו מי אלה היו שזרקו את האבנים. היו אי אלה פעולות...

זה היה הביקור האחרון שלי בסנדרה, נסעתי לבדי והייתי שם כל הקיץ. עזבתי את אמא כשהיה לה טרומבוזה ברגל עם חוס גבוה ואני בכל זאת נסעתי. עד היום אני מרגישה הרגשה רעה כשאני חושבת על כך. אני נסעתי לבלות, כי נסעתי למשפחה שהיו בה רק שלושה ילדים וקבלתי שם הרבה תשומת לב. הרגשתי טוב, פתאום הייתי במשפחה כזאת קרובה. שאלו אותי יום לפני הנסיעה הביתה, בטח את כבר מתגעגעת הביתה, ולא העזתי לומר שלא.

בגלל שבאתי לבלות בקיץ ועבדתי, הדודה קנתה לי במתנה שני בדים לכותנות לילה, יקרים מאוד. לקחתי אותם הביתה וכשחזרתי מהשואה, מצאתי את הבדים ופה בארץ תפרו לי כותנות לילה.

לפני 1944 לא היו גילויי אנטישמיות מהשכנים, רק מהשלטונות. עדיין לא הייתה השפעה של הגרמנים, ההונגרים לא הצטרפו את הגרמנים, הם עשו בעצמם את העבודה בנאמנות מכל הלב. חיינו נמשכו כרגיל, פחות או יותר, עד שנת 1944, עד שהגרמנים נכנסו.

רמזים ושמועות

ב- 1942 התחילו לגרש את היהודים שהיו בלתי אזרחיים (אלו שלא הייתה להם נתינות הונגרית), גם באזור שלנו. הפליטים היו הראשונים לגרוש. גם לאבא לא הייתה אזרחות אבל הוא היה הונגרי והם היו זרים, פולנים.

היו הרבה יהודים פליטים שברחו מפולין. בוקר אחד התעוררנו בחמש בבוקר ממלמול כזה, מרעש של המון אנשים שמדברים, לא צעקות. הסתכלנו החוצה וראינו שורה ארוכה של אנשים לבושי שחורים, המתקדמים לאט לאט. אני לא יודעת לאן הובילו אותם, חלק מהם היו כנראה בטרזינשטט, ידענו שהם מגורשים.

הייתה נקודת איסוף בבית העירייה. אני הלכתי לאסוף כסף עבור המגורשים שעדיין שהו בבית העירייה. כנראה שזה קרה בשבת, כי כשהלכתי לפלדמנים, הוא פתח לי את המכתבה ואמר שאקח את הכסף, וחשבתי שאם פלדמן באצ'י נוגע בכסף בשבת כנראה שגם לי מותר לגעת בכסף, למען מטרה כזאת של עזרה לאנשים מסכנים. היינו צריכים לאסוף אוכל וכסף. אימי גם השתתף, הוא היה שליח טוב. הוא נתן לקטיקה סל ושלח אותה לאסוף דברים עבור היהודים.

לפני שנת 1938 וכניסת ההונגרים האנטישמיות לא הייתה כ"כ מובהקת. ישבנו בצ'כוסלובקיה הנעימה והשלווה וידענו שיש לנו נשיא אהוב. אולי הייתי צעירה מדי מלהבין. אני זוכרת את השלב הבא כשההונגרים שלטו והיו פליטים סלובקים.

גם אלינו הגיעו פליטים. הייתה אישה עם בת מפרשוב, סלובקיה, ידענו שהיא הייתה צריכה לברוח מהבית כדי להינצל. בעלה נשאר בחנות באישור מיוחד, החנות הייתה רשומה על שם עוזרו הגוי. היא עם הבת השכירה חדר אחד שלנו ואנו הצגנו כלפי חוץ שהיא קרובה של אמא מברלין, כי הם דברו גרמנית, זו הייתה סכנת נפשות לתת לה מקלט. המשכנו את הקשר אחרי השואה.

הפליטים הגיעו מסלובקיה דרך שְׂרִי (חברה של זולי), היא עוד לא הייתה גיסה, רק חברה והיו לה המון חברים. הבית היה שוקק בנות ולכל אחד החברים שלו וכך הגיעו אלינו הרבה אנשים.

יחד עם הפליטים התחילו להגיע בשורות מאוד לא נעימות מכל מיני מקומות. פליטים הגיעו אלינו וספרו כל מיני דברים, באו לספר לאמא על עינויים שעוברים הבנות. כשהאישה שסיפרה עזבה, אמא סימנה ביד, מסכנה, היא השתגעה, איך יכול להיות שנעשו דברים כאלה... לא האמנו שזה אפשרי. אני רואה את זה כאילו זה קורה עכשיו. אני רואה את המטבח ואת האישה הזאת, אחות של חבר של שרי, מספרת את הסיפור ואמא לא מאמינה לה.

שמענו שבסלובקיה, שם היו בני דודות של אמא, אספו את הבנות ושלחו לאושוויץ
כבר ב- 1942.

שמענו שאוספים את האנשים ולוקחים אותם. שמענו על קבוצה גדולה שירו בהם
לאחר שחפרו לעצמם את הקבר והאדמה עוד זזה לאחר שקברו אותם, כי היו מהם
עוד בחיים. דודה של יהודית אחימן הייתה בין אלה. היא אומרת שמאז החיים
 שלהם השתנו לגמרי. שמענו על כפר אחד ביוגוסלביה שרצחו בו את כל היהודים.

השלווה המדומה הרגיעה אותנו, האמנו שלנו זה לא יכול לקרות, המלחמה תגמר
לפני שיגיעו אלינו. תמיד הייתה לנו האמונה והתקווה שזה יגמר לפני שיגיע אלינו.
שמענו שהרוסים כבר מתקרבים, ולא ידענו על המיליונים שנהרגים. יכול להיות שכן
ידעו ואני לא ידעתי, ההורים לא דברו אתנו על כך. העם היהודי לא האמין וכל הזמן
חשבנו שאם כבר זה נכון אז אלינו זה לא יגיע.

לשכנים שלנו היו שני ילדים שהיו חברים של האחים שלי, אחד מהם היה אצלנו,
באותו זמן כשבאו לאסוף אותם ואחת השכנות שלא כ"כ סבלה שילדים זרים
מסתובבים בחצר, גרשה אותו הביתה ואז באו לקחת אותם. אחת הבנות קפצה מן
החלון. חלק מהם שרדו, הבנים לא חזרו, הדודים שלהם כן חזרו.

לאדל הייתה חברה מאוסטריה, גויה, שהייתה בת בית אצלנו, היא הייתה מאוד
נחמדה. ויום אחד היא נכנסה למטבח ואומרת לאמא, "מחר כל היהודים..." ועושה
סימן של שחיטה עם היד על הצוואר. מה בדיוק הייתה התגובה לזה, איזה מין בן
אדם היא? על מה היא מדברת? כך שהגיעו אלינו בשורות והתעלמנו מהן.

אצלנו המצב עדיין היה בסדר.

את זולי גייסו כבר ב- 1942 והוא ברח משם. הוא היה בהרים ביוגוסלביה במקום
מסוכן, המפקדים שם היו מאוד אנטישמיים. הם היו צריכים לחפור שוחות. היה לו
פולובר שסרגה לו אחת הבנות כדי שלא יהיה לו קר. הוא היה שם די הרבה זמן ואני
זוכרת שאמא הייתה שולחת לו חבילות. היא אפתה לו עוגיות שגם אנחנו מאוד
אהבנו, זה היה תלוי במין שקית בד במזווה ומגדה ואני הלכנו לנשנש. החבילה
האחרונה חזרה משום מה. אחרי שהוא ברח משם, אמר: "אני בשביל ההונגרים לא
עובד". אז שאלתי: "אבל את השוחה היה צריך לחפור, אז מי חפר?" הוא אמר:
"האחרים", אמרתי: "אז מה החוכמה, השארת את העבודה לחברים שלך...". זה
אכזב אותי. זולי היה חלוץ בפלשתינה ועבד בכל מיני עבודות. המושג חלוץ היה
משהו מאוד עליון. הוא היה עבורי שיא השלמות ואיך הוא היה מסוגל לנהוג כך, אז
מה עשית? אז יהודי אחר היה צריך לעשות.

ב- 1944 לצי גויס לצבא הסדיר. זולי בא פעם לבקר את לצי בצבא, הקצין שאל "מי
זה?" ולצי אמר: "חבר", "ואין לכם שום קרבת משפחה? כמה שאתה דומה לו..."

לצי ברח משם. הוא תכנן לברוח עם החברים, ביקש מהם, בואו ננצל הזדמנות
ונברח, איכשהו הם לא האמינו שיצליחו. אז הוא ברח לבד והתחבא ביחד עם זולי
בבודפסט. הרבה שנים נחשב לצי כעריק, ולא היה יכול לנסוע להונגריה. היו בתים
מוגנים של ולנברג והוא ניסה להיכנס לאחד הבתים האלה. לא חשבתי שיש בו
יזמה כזאת, שיעשה צעד כזה, לברוח.

גם ללצי וגם למנצי היו המון מקרים גורליים שהצליחו לצאת מהם בתושייה. אני תמיד חשבתי שאני לא הייתי יכולה לענות ולהגיד כך ולצאת מהסכנה כמו שהם הצליחו. כנראה שיש רגעים שמוציאים ממך את יכולת המקסימום כדי לשרוד...

זולי התחיל להתארגן עם קבוצות הצלה, יחד עם אבא של יהודית אחימן, שעסקו בהכנת תעודות מזויפות, הצלה והסתרת אנשים. הוא עזר לאנשים צעירים שברחו מפולין. הבורחים נסעו לבודפשט כי שם היה קל יותר להסתתר, שם עדיין היה הכל שקט. זולי רצה להבריח את מי שעשוי מברזל, את בזי, למשל, פירציי הייתה עדינה ורגישה מדי. בזי ידעה כי הייתה בבית של חברים של זולי והתחננו לפניו שלא תלך הביתה, אבל תמיד היה חשש מה אבא יגיד. אח"כ נודע לי שזולי רצה לארגן גם את אבא ואמא ולא הצליח. זולי הכין לאחרים תעודות והוא עצמו עדיין חי זמן מה כיהודי והסתתר פה ושם. אחר כך היו גם לו תעודות והוא מילט את עצמו לבודפשט, עזב הכל, וברח כי ידע מה מתרחש.

הגירוש מקושיצה

עד שנת 1944 המצב אצלנו היה עדיין סביר, למרות שהיה צנע ואוכל קבלנו בעזרת תלושי מזון שחילקו ההונגרים.

ואז הגרמנים הפציצו את קושיצה ועשו כאילו הבריטים מפציצים. זה היה ביום שישי בצהריים, הפציצו גם את הדואר שהיה בניין מאוד יפה, בנוי משיש, אנשים שהלכו ברחוב נהרגו, הסירנה עבדה והייתה כבר האפלה.

התחילו להביא אלינו אנשים מן הכפר למרכזי איסוף, ומשם לקחו אותם הלאה. אחרי שפינו את הכפריים, הביאו אנשים נוספים, בהדרגה, לא בבת אחת, כדי לא להבהיל, והעבירו אותם לגטו, לבית חרושת ללבנים. גם הבית שלנו שימש מרכז איסוף. הביאו אלינו, לבית שלנו, אנשים ולאחר שבועיים לקחו אותם.

אנחנו הלכנו לבד, אף אחד לא ליווה אותנו. יכולנו לברוח, להיכנס למחבוא, לא להתייצב. הועד היהודי הפיץ כרוז ביום שישי בערב שנתכונן כי בשבת בבוקר באים לקחת אותנו. הם היו צריכים להראות שהם פועלים איתם או מה... אני לא יודעת... מה פתאום בשבת בבוקר? אני לא רוצה להוציא מילה רעה על יהודים אלה שהיו בועד...

התחלנו להתכונן בליל שבת. ארזנו מה שחשבנו שאפשר לקחת אתנו. בטח גרביים אנחנו נתקן, אז ארזנו חוטים ומחטים לתיקון גרביים וכסף שהיה בבית ותכשיטי זהב. הלכנו לישון. חשבנו לקחת את המזרונים, כי על מה נישן? לא ידענו שאפשר לישון על הרצפה. השבת עברה ואף אחד לא בא לקחת אותנו. בשבת האווירה הייתה שקטה מתוך מתח, מה מחכה לנו? לא ידענו. לא היה לנו מושג מה הולך. אולי אם היינו מתעניינים קצת יותר, לאן לקחו את האנשים... כאילו לא ידענו... השבת עברה וביום ראשון, בא מישהו והודיע שאנחנו צריכים לעזוב את הבית. הייתה לנו מריצה גדולה, שאפשר היה להעמיס עליה את המזרונים שהיו משלשה חלקים, המזרונים שהיו חלק אחד היו גדולים מדי. ולקחנו אוכל ושומן אווז שהיה מוכן מהחורף.

הלכנו ברגל לבית החרושת ללבנים, שהיה מחוץ לעיר בדרומה. כך יצאנו כל המשפחה יחד, כל מי שהיה בבית, ההורים ושמונה ילדים. חשבנו שמשפחה גדולה צריכה להישאר יחד, לא עלה בדעתנו להיפרד, לעזוב את ההורים, לחפש הזדמנות ולברוח, למרות שאף אחד לא ליווה אותנו. זולי, לצי, מנצי ואדל כבר לא היו בבית, הם היו בבודפסט.

באותו בוקר העברנו לשכנים הגויים, שגרו בבית לדינו, כלי מיטה ודברי ערך. היינו צריכים להיות מאוד זהירים שאף אחד לא יראה. החלון שלהם לרחוב היה ליד השער שלנו ודרך החלון העברנו דברים. המרחק לא היה גדול וביום ראשון גם לא הייתה תנועה רבה ברחוב. עוד הספקנו באותו יום ראשון בבוקר, לשים דברים אצל האיכרה הגויה, שקנינו אצלה חלב.

ידענו שאדל הייתה במקום טוב. היא הייתה עם החברה הגויה שלה. היא אפילו לא נסעה כשפינינו את הבית, היא עוד באה לקחת דברים באותו בוקר.

בגטו – בבית החרושת ללבנים

הגענו לבית החרושת ללבנים, וראינו שטחים בהם אחסנו פעם את הלבנים. השטח היה גדול והיה מטבח משותף עם גג פת. הושיבו אותנו שם משפחות משפחות. היינו צריכים חוצץ בין משפחה למשפחה והעמדנו קירות מלבנים שהיו שם בין השטחים. אמא עשתה מדורה מאבנים גדולות ובישלה לה ולאבא שלא אכלו מהמטבח המשותף שלא היה כשר, ואנחנו אכלנו אוכל מהמטבח המשותף. אני לא זוכרת אם קבלנו פרודוקטים מן המטבח או שהיא בישלה מה שהבאנו אתנו. זינדרמים הונגרים שמרו עלינו. הקימו שם מין שירותים ארעיים, בעלי שלושה קירות בלבד הפתוחים לכיוון תל ארוך עליו טיילו השומרים. איך לא מרדנו? אני לא יודעת. המשפחה הגויה שגרה מחוץ לעיר הביאו לנו עוגות שמרים עם פרג לבית החרושת ללבנים. האישה באה לגדר, אימי שהיה מאוד זריז, איכשהו ניצל את הרגעים שלא ראו והצליח להגיע לגדר, למרות האיסור לקשר עם החוץ, ולקבל ממנה את העוגות. היא גם לקחה מאיתנו נעליים לתיקון והחזירה. אימי הצליח גם להתגנב לבית כמה פעמים, הבית היה סגור, אך החלון במטבח היה פתוח והוא הביא דברים מן הבית. לכן, תמיד חשבנו שאם מישהו משני הילדים ינצל, זה יהיה אימרה, עם הזריזות שלו והספונטניות. הוא היה ילד לעניין, הבין היטב את החיים. אני לא זוכרת את השבתות בבית החרושת ללבנים, אני רק רואה זיק של תמונה שאבא עומד בטלית ומתפלל. לא עבדנו שם, אני אפילו זוכרת מוזיקה וריקודים, באחד הערבים, אני לא יודעת מי ארגן את זה. הייתה מין שמחה כזאת כי משם אני שמעתי כאילו משחררים אותנו. הפיצו שמועה שמחזירים אותנו הביתה לאחר שלושה שבועות, כדי להרגיע את הרוחות. היה בית חרושת של שמועות. דמיינתי שאני מודיעה לנרה שאנחנו משתחררים, חשבנו שהם עוד בבית.

לאחר שלושה שבועות התחילו לפנות אותנו. שלושה שבועות של שינוי החיים מן הקצה אל הקצה - איבדנו את החופש שלנו, וכמשפחה דתית המקפידה על קוצו של יוד, לא יכולנו לשמור שבת.

"גם כי אלך בגיא צלמוות"

שלושה שבועות שהינו בבית החרושת ללבנים. ב- 22.4.1944, פינינו את הבית, ב- 15.5.1944 פינו אותנו משם הלאה. בשעה חמש בבוקר העירו אותנו הצעקות של הז'נדרמים: "לקום לקום, לקחת רק מה שאתם יכולים לקחת בידיים". העמידו אותנו בשורות לפני המשרד והתחילו לטרטר אותנו עד הערב, עכשיו תלכו קדימה, אחורה, לכאן ולשם. הביאו לנו מרק לאכול שהיה בו קצת בשר ואמא שדלה אותנו: "תאכלו תאכלו, לכם מותר, אל תישארו רעבים". כנראה שבכל זאת לא אכלנו מהמטבח.

טרטרו אותנו הלוך ושוב, הלוך ושוב, עד לקרון ובחזרה. לפנות ערב, העמיסו אותנו על קרון שלא היה בו על מה לשבת. והיה רק ארגז לשירותים. דחסו אותנו שמונים איש, משפחות משפחות, כשכל צרכינו וכל נשימתנו בתוך הקרון. זו הייתה רכבת משא של בהמות, אלא שסוסים הכניסו עשרים לקרון, כדי שיהיה להם מקום מחייה נוח ושיוכלו לנשום, אותנו דחסו שמונים איש בקרון אחד. היו שלושה קרונות כאלה. כל הלילה נסעו הקרונות הלוך ושוב כדי שנאבד את הכיוון. הייתה האפלה, חשיכה, לא ידענו לאן אנחנו נוסעים. לי היה מקום עמידה רק לרגל אחת, הקרון היה כל כך דחוס. עמדנו, אמא ישבה על הכלי של השומן. כדי שנוכל לבשל, לקחנו מין קונוס שהיה מחובר אליו מכסה בו אספנו את השומן בחורף, על זה אמא ישבה. לקחנו עוד דברים קטנים שיכולנו לקחת בתיק. נעל אחת שלי נקרעה ונעלתי את הנעל של אבא ועם זה הגעתי לאושוויץ, גם את זה לקחו ממני, לאבא היה כנראה עוד זוג נעליים. היו כנראה אי אלו רמזים ברכבת כי אמא אמרה: "אתם תעבדו ותחיו אבל מה יהיה אתנו, הזקנים?" היא כנראה ידעה משהו על מה שמחכה לנו. הרכבת הזאת הובילה אותנו לאושוויץ. הגענו לאושוויץ למחרת אחרי הצהריים. לא שמענו בחיים שלנו את השמות אושוויץ, או בירקנאו.

(אבא הכיר את פולין, הוא היה נוסע לשם מטעמי מסחר. פעם הביא משם כמה זוגות של נעלי בית רקומים, תכלת עם זהב רקום).

אני זוכרת מהנסיעה ברכבת: ההורים של גיסה של אמא באו אתנו, הם היו מעיירה קטנה אחרת, והאבא השתגע קצת וכל הזמן שאל: "נו, מתי יוצאים כבר לבית קפה?", כל הדרך. היה גבר שעמד על ידי ברכבת, פתאום אני מרגישה שמישהו נוגס באוזן שלי. היה לו ילד אוטיסט.

בקושי יכולתי להכניס רגל, לא יכולתי לעמוד על שתי הרגליים. לא היה מקום לזוז ימינה או שמאלה. אמא אמרה לנו מדי פעם, תשבו אתם קצת, אבל כמובן לא רצינו לקחת את המקום שלה.

הילדים שלי שאלו אותי לא פעם, ואתם לא קפצתם מהחלון? היו כאלה שקפצו מהחלון. איך יכולנו לקפוץ? דבר ראשון היו יורים בנו. בתוך הקרון לא היו שומרים, לא ראינו שומרים. נהג הקטר שהוביל אותנו, האם לא ידע לאן הוא מוביל אותנו? הם הרי מכחישים, אומרים שלא ידעו שיש השמדת יהודים, לאן הוא חשב שהוא

לוקח רכבות של יהודים? אפילו כשהגענו לאושוויץ, לא שומרים קבלו אותנו, אלא יהודים בלבוש פסים. היה להם פס של קרחת על הראש, יכולתי להקיא מהמראות האלה, זה היה נורא.

זאת הייתה התמונה שקבלה אותנו באושוויץ: הרכבת נעצרה ובמרחק ראינו ראינו דשא ירוק ונשים מבוגרות יושבות על כסאות נוח ועושות משהו שהיה נראה לנו מרחוק כמו תיקון גרביים. הספקנו לראות את זה עם אמא. אמרנו: "אמא, הנה יש גם נשים מבוגרות". יותר לא ראינו את זה. היינו במין עולם אחר.

הרכבת הביאה אותנו לאושוויץ. לא ידענו מה זה, לא שמענו את השם הזה קודם. כשדלת הקרון נפתחה, חייל גרמני צעק: "הראוס! הראוס!", החוצה! החוצה! ההפטילגים, השבויים שהיו שם, עזרו לנו לרדת. שאלנו מה יהיה עם החפצים, ענו לנו, תקבלו אותם אחר כך. גם הם רימו אותנו, לא רצו לייאש אותנו ברגע הראשון, שלא נדע מה קורה. לא סיפרו לנו שאנחנו נשארים כמו שנולדנו, כמו שנולדנו! הפרידו בין הגברים והנשים וסידרו אותנו בשורות. היינו צריכים להתקדם בטור ומנגלה הורה ימינה שמאלה, ימינה שמאלה. כאשר ירדנו מן הרכבת, אמא אמרה לנו, אתם גדולות ועצמאיות וצריך לעזור לדודה המבוגרת שבעלה קצת התבלבל (אמא של הגיטה של אמא, שהייתה אתנו). אמא לקחה אותה תחת חסותה. אמא הלכה וקטיקה נשארה אתנו. את אמא עם האישה הזאת ראיתי מתרחקות ואז, כמו בזי, אמרתי לקתי, שהייתה איתי: "את רואה את הנקודה הזאת? זו אמא, רוצי אולי עוד תשיגי אותה". כבר כמעט לא ראו, אבל ידעתי שזו אמא. זה היה עוד לפני שהגענו למנגלה. היה לי מובן מאילו שהיא צריכה להיות עם אמא, לא תפסתי מה הולך, רק ראיתי שאתנו אין ילדות, רק מבוגרות. אינני יודעת איך זה קרה, ראיתי שמבוגרות הולכות ימינה ואותנו שולחים שמאלה יכול להיות שהיינו יכולות לשמור עליה אתנו, אבל ראיתי שכל הילדים הולכים עם האימהות. בזי אומרת אותו הדבר. לבזי קרה נס, היא רצתה ללכת אחרי אמא, ומנגלה אמר לה: "טיפשה לאן את הולכת? תלכי לשם". לא הספקנו להגיד לאמא שלום, גם לא לאבא.

הגענו למין מבנה ושם היינו צריכות להתפשט. הגברים היהודים הוותיקים עמדו שם והסתכלו. אני לא יודעת לאן נעלמו החוש האסטטי, הרגש והבושה, בטבעיות כזאת עמדנו שם ערומות, בשתי שורות. בדקו לנו את השערות. בשורה שלנו, שבה עמדנו כל האחיות, בדקו אם יש כינים ורק לאלה שהיו כינים גזזו את השערות לקרחת ובשורה השנייה לכולם גזזו את השערות. למגדה הייתה חברה יפהפייה עם שער בלונד ארוך מתולתל ויפה, ופתאום היא אומרת "ארזיקה שם". אמרתי, "איפה?", "את לא רואה?" היא הייתה קרחת לגמרי ואני לא הכרתי אותה. ושוב הייתה לי אותה תחושה של גועל, כמו כלפי הגברים עם הפסים, זה מה שהרגשתי גם כלפי הנשים בשורה השנייה שעשו להן קרחת. אני זוכרת ילדה אחת בבית הספר שהיו לה כינים ועשו לה קרחת והיא חבשה כובע. פעם אחת המורות אמרה לה: "חם פה, תורדי את הכובע" והיא הורידה וראיתי את הקרחת, זה היה בעיני דוחה מאוד. אז ראיתי את היפהפייה הזאת.... לי היה שיער לא ממש ארוך. עמדנו בשורה ואז הוציאו אותנו מהבניין והובילו אותנו למין מקלחת ענקית, שם הצטרנו להתרחץ וקבלנו את השמלות האפורות. הקבוצה שלנו לא קבלה מספר על היד. רק התאומות שהיו בקבוצה שלנו ובודדו אותן מאתנו, עשו להן מספרים על היד. הן נשארו בבגדים שלהן ואמרנו, "איזה יופי" ואחת מהן אמרה לנו, "כן, אבל אתם תצאו מכאן ואנחנו, אלה שיש להם מספר על היד, לא יצאו לעולם". אלה

שהכרתי כן יצאו, נשארו בחיים. לאחר הרחצה קבלנו שמלה אפורה, ישרה עם כפתורים. אני קבלתי נעלי עץ. קבלנו גם גופיה ותחתונים. זה לקח הרבה זמן ואז הכניסו אותנו לביתנים. אני לא יודעת אם זה היה מחנה אושוויץ או בירקנאו, אני לא יודעת מה ההבדל ביניהם. היו אתנו גם אסירים פוליטיים.

היינו סגורים בביתנים, ללא אישור היה אסור לעשות צעד אחד. אפילו לשירותים הלכנו בשורה. הובילו אותנו לשירותים בקבוצות, לא קבוצות גדולות. כמוכן שלא התרחצנו, לא היו לנו מים. ברגע אחד את הופכת להיות בלי רגשות, את חפץ.

הייתה לנו מובילה אוקראינית שהייתה גם היא אסירה. פעם הובילו אותנו לשירותים, ואיך אפשר לצאת משירותים ולא לרחוץ ידיים? עברנו ליד שוקת ארוכה שמשקים את הסוסים, המים נזלו ואני הלכתי לרחוץ ידיים, והבחורה האוקראינית הורידה את החגורה שלה ונתנה לי מכה, מפני שיצאתי מהשורה. ופעם אחרת, הלכנו לשירותים, בדרך עמדה בחורה עם חבילה שקבלה וקרעה את נייר העטיפה ואני התכופפתי ולקחתי פיסת נייר מהאדמה כדי שיהיה לי נייר לשירותים וקבלתי שוב מכה. לא היה קיים שום סימן אנושי ולו הפשוט ביותר.

אז התחילו החיים "הרגילים". צלאפל, ספירה, בחמש בבקר, בשמש, בגשם. עמדה על ידינו בחורה עם אחותה המבוגרת יותר שהיה לה שלשול נוראי, והיא התחננה בפניה שתתאפק בזמן הספירה, כי יבוא הקצין וייקח אותה. זה כבר טפטפו לנו: "תישארו שלמים ובריאים כי אחרת פה זה סוף העולם". למזלה הבחורה הצליחה להתאפק. בין צלאפל של הבוקר והערב רבצנו על המדפים, עשר בנות היינו על מדף. אנחנו בחרנו אותן וכבר הכרנו אותן. זה היה מקום המחיה שלנו לאוכל ללינה.

שם גמלה בי החלטה שאני חייבת לחיות.

הייתי שם לדוגמה כי החלטתי שאני רוצה לחיות. זו לא הייתה הצהרה אלא פשוט רצון פנימי שאני חייבת לחיות, החלטה לשתות את התה הדלוח שהיה בזה כבר ברום ולאכול מין גבינה צהובה מסריחה עם לחם. זה מה שיש, אז זה מה שאוכלים. היו איתי שתי בנות צעירות והן לא אכלו, לא יכלו לאכול. הדודה של אחת הבנות אמרה להן, תראו את אווה איך שהיא אוכלת, היא רוצה לחיות. אכלתי, זה היה גועל נפש אבל זה מה שהיה. כל השנה קבלנו ברום בתה, כדי להפסיק את המחזור. שלושה שבועות אחרי שעליתי על המשאית של החיילים לאחר השחרור, קבלתי ווסת. נדמה לי שלכולן זה היה כך.

ראש הביתן שלנו הייתה בחורה סלובקית, קראו לה לופקה, היו תחתיה עוזרות. כשנודע להן שאנחנו חמש אחיות אמרו לנו שנתפזר ולא נעמוד ביחד, כי זה יהיה "צימס" עבור הקצינים, אז השתדלנו לא לעמוד יחד. אחת מהאחראיות, בדרגה נמוכה, שהייתה שם כבר שנתיים, בת 16 בסה"כ, קראו לה צונצי. היא גילתה שאנחנו חמש אחיות והביאה לנו שְלִים (צעופים) שנתעטף בהם בבוקר כשהיה כל כך קר. זה היה בחודש מאי והבקרים היו קרים. היא הביאה לנו גם סידור והתפללנו. היינו באושוויץ בסה"כ שמונה ימים, אבל בימים האחרונים היא לא נתנה לי לעמוד בחוץ. היו תורניות שניקו את הביתנים, והיא צרפה אותי אליהן. לכל אחת היה כלי ביד, גם שם באו לספור ואני עמדתי שם כמו ציפור קטנה מפוחדת, רק שלא יגידו שום דבר כי אין לי שום כלי ביד, לא דלי ולא סמרטוט. זה עבר בשלום. קבלנו אספקה קטנה, מברשת, מברשת שיניים, משחת שיניים לא הייתה, היו כמה דברים. צונצי לקחה את מגדה ואותי לאיזה מחסן, להביא דברים

לאספקה קטנה, זה היה בית זכוכית וישבה שם אישה גוייה, שאמרה שפעם הייתה מזכירה של מסריק, הנשיא הראשון של הרפובליקה הצ'כוסלובקית, היא הייתה אסירה פוליטית והייתה שם כבר שנים.

צונצי לקחה אותנו גם להביא את הסירים הגדולים של האוכל. היא הייתה זוטריט, עוזרת לאחראית בלוק, אבל זה עבר בשלום, ובשבילנו זה היה טוב כדי לשבור את היום, לצאת ולטייל. בגלל שהיינו חמש אחיות ואנחנו היינו הקטנות ביניהן, צונצי התנהגה אלינו בדאגה מיוחדת.

עברו כמה ימים. עמדנו בשורה והוציאו נשים בשמות לפי א-ב עד K, שלחו אותן לעבודה אחרי ארבעה ימים. אנחנו נשארנו עוד ארבעה ימים.

שמונה ימים בין ייאוש ובין הרצון לחיים. אני חייבת לחיות, איך? מה? אני לא יודעת, אבל הרצון הטבעי לאכול, להתחזק, לא להזניח את עצמי...

ביום השמיני, אמרו שגם אנחנו מתפנים לבתי חרושת. שאלנו: "ומה יהיה עם ההורים?" וצונצי אמרה: "אתם רואים את העשן שם..." אז עם מגדה שמרנו בסוד מפירצ'י, שהייתה מאוד רגישה.

צונצי באה ואמרה: "אני רוצה לקחת את השלים, מכך ייקחו את זה ואני רוצה לעזור לאחרות". היא אספה את השלים ולקחה גם את הסידור. (בארץ פגשנו את צונצי שוב).

לפני שיצאנו למחנה העבודה הכניסו אותנו שוב למקלחות להתרחץ. היינו צריכים להוריד את כל מה שעלינו ולקחו את הבגדים לדיסאינפקציה. עמדנו שם במקלחות, שעות על שעות, ערומות, עד שהביאו לנו את הבגדים חזרה ולא היית בטוחה שאת קבלת את שלך. על ניקיון מאוד שמרו.

כשהגענו לא ידענו על תאי הגזים. ידענו שיורים באנשים חיים וקוברים אנשים חיים, אבל לא שיש גזים, על זה לא שמענו. עכשיו כבר חשדנו, והפעם, במקלחות, כבר הסתכלנו למעלה לבדוק אם החלונות פתוחים.

התחילו לטפטף לנו ידיעות והתחלנו קצת להשלים עם המציאות. אמרו לנו מה קורה שם, הבנו שזה הסוף. פעם ראשונה שמעתי ששורפים אנשים, שמענו שירו בקבוצות גדולות. יותר אי אפשר היה להסתתר באשליה שלנו לא יקרה.

התמונה הזאת לא משה מהדמיון שלי, איך אמא התנהגה? איך היא קבלה את זה? האם היא ידעה כשהלכה, לאן היא הולכת? וכשהייתה שם, היא ידעה שזה הסוף? אלף שאלות... פתאום כל השמועות ששמענו מפה ומשם הסתברו כנכונות, כל מה שלא רצינו להבין קודם, לחשוב ולדבר על זה, הפך למציאות.

במחנה העבודה

הועברנו למחנה העבודה, שוב בקרונות בקר. בתוך הקרון היה מעט קש והצפיפות לא הייתה גדולה כל כך, יכולנו לזוז קצת ויכולנו להגיע לדלת שהייתה קצת פתוחה. לא צחצחנו שיניים כי לא היו לנו מים לכך, למרות שקבלנו מברשת, ואמרתי למגדה בואי ננשום אויר צח במקום צחצוח שיניים. אח"כ סגרו את הדלת, כנראה שבאחת התחנות, שמו לב ששתי בנות עומדות שם עם הראש בחוץ, בטח רוצות לברוח. לא עלה בכלל בדעתנו לברוח, שמחנו שהשתחררנו מאושוויץ.

הגענו למחנה עבודה בפטרסוולדאו, בשלזיה העליונה, מקום פסטורלי ויפה. קבלו אותנו מאוד יפה.

קבלת הפנים מצד היודן-אלטסטה, היהודייה האחראית, הממונה על כל המחנה מטעם היהודים הייתה מיוחדת. היא הייתה מלאת רגש והביעה בעיניים כזאת רחמנות, כזה סבל, לא על עצמה, אלא עלינו. היא הפגינה זאת בנוכחותה, בכל ההתנהגות שלה. היא אמרה: "חבל שלא באתם אתמול", באמת היינו צריכים להגיע יום קודם, "איזה ארוחת ערב בישראלנו לכבודכן", וכולה רחמנות כלפינו. היא הייתה אז כבר שלוש שנים במחנה. בחורה בריאה עם מגפיים, היו לה עיניים חומות יפות וצמה בלונדינית. הנוכחות שלה הביעה אחריות. ברכות כזאת עטפה אותנו. ביום הראשון במחנה העבודה עוד לא עשינו כלום.

ביום הראשון עוד לא קבלנו מזרונים למיטות, רק ביום השני הביאו לנו מזרונים. בכל חדר הייתה אח מקרמיקה, מין מבנה כזה, עמדנו על יד האח וזרקו את המזרונים על הרצפה ועמדנו על המזרונים בלי נעליים. נכנסה היודן-אלטסטה וצעקה: "הונגריה חזירה", כי עמדנו על המזרונים שאנחנו צריכות לישון עליהם. גם שם מאוד שמרו על הניקיון. אז היא כבר הכניסה בנו פחד ממנה. כל אחת קבלה רצועת בד עם מספר שהיינו צריכות לשים על שרוול השמלה. המספר שלי היה: 39594, למה לא שמרתי את זה? אחרי הצהריים העמידו אותנו בשורה ובא האחראי על העובדים ושאל מי עבדה במשרד. היחידה שעבדה במשרד, מגדה, לא הרימה יד, כי באושוויץ לימדו אותנו לא להתבלט, לא לעמוד ביחד ולא להתמסר לשום דבר שמחפשים, כי אתם אף פעם לא יודעים לאיזו מטרה מחפשים אתכן. הרבה בנות הרימו יד ומיילנדר, האחראית, באה דווקא אל מגדה, צנועה כזאת ושקטה, ואומרת לה: "את, את באה איתי". מגדה הייתה המזכירה בחדר שבו אני עבדתי בקונטרול. זה היה בית חרושת לשעונים שמפעילים את הפצצות, היו לזה כל מיני חלקים. בהתחלה תפקידי היה לחדד במכונה מאות סכינים.

גרנו בטירה, בחדרים ענקיים של חמישים בנות בחדר, בלילה אסור היה לצאת. ליד הדלת היו דליים לצרכים בלילה ובבוקר היו צריכים לרוקן את הדליים, לפי התור. בחצר הטירה היה מין מקום תפילה נוצרי, מוקף בגדר ברזל. הייתה בחדר שלנו בת אחת שלמעשה הייתה גויה (המירו את דתו של סבא שלה על ערש דווי כדי שלא יצטרכו ללכת לבית קברות יהודי, והיא כבר נולדה כגויה, אמה הייתה גויה) והיא בקשה לרוקן את הדליים של הצרכים מהלילה, כדי שהיא תוכל להתפלל בקרבת בית התפילה הזה, למרות שהיה סגור.

אני קבלתי קומבניזון, שהיה מבד נעים. שנה שלימה לא נתתי לכביסה המשותפת כי פחדתי שלא אקבל אותו חזרה. כיבסתי לבד, במים המעטים שקבלתי להתרחץ.

בית החרושת היה במרחק שלושה ק"מ מהטירה ונקרא "קרל דיל".

קמנו בשעה חמש בבוקר, חצי שעה צלאפל, קבלנו תה ולחם, הלכנו ברגל מרחק שלושה ק"מ לבית החרושת, בצהריים חזרנו ברגל לאכול, היה מרק. נשים פולניות עבדו במטבח וחילקו את המרק דרך חלון והסתכלו בפנים מי בא, ואם היה בא מישהו מהקבוצה שלהן, הכניסו את הכף. עמוק יותר לסיר כדי להעלות תפוחי אדמה. תלוי במזל, אהבו אותך או לא אהבו אותך. אחרי ארוחת הצהריים היינו הולכים שוב ברגל שלושה ק"מ ועובדים עד שש-שבע בערב ושוב חוזרים למחנה וקבלנו עוד ארוחה, עוד פעם מרק. בשלושת השבועות הראשונים שעבדתי באולם הופמן, הייתה איתי בחורה מאוד רזה, ואני הייתי נותנת לה את מעט תפוחי האדמה מתוך המרק שלי - ריחמתי עליה, היא הייתה נראית נורא. עד שפתאום חשבתי מה יקרה איתי, ואז הפסקתי. בכל יום ראשון חילקו לנו במחנה תוספת שהגיעה מבית החרושת, חתיכת חמאה, מדי פעם קבלנו בשר לא מבושל, קציצת בשר סוס (היו חדרים שאפשר היה לחמם, שאפשר היה לטגן את הקציצה), חתיכת סלמי וקצת דבש. בימי ראשון לא עבדנו. זה היה מחנה רק של נשים ורק לפעמים הופיעו גברים, נפטרו לנו ארבע בנות, כנראה הם באו לקבור אותם. לקראת הסוף יצאנו בימי ראשון לחפור שוחות וגם אז היו איתנו גברים. יהודיות פולניות באו למחנה עם מזוודה עם בגדיהם ולבשו את הבגדים שלהן.

באחת הצעדות לבית החרושת מצאתי חבילה, שכנראה נפלה מאנשים שברחו למקום מוגן יותר, והרמתי חלק מן הדברים. מברשת שיניים, מברשת שיער...

היו בבית החרושת מקומות עבודה קשים מאוד וגם מקומות שעבדו עם חומרים מזיקים, שהיו גורמים לפצעים. היה להם אוברול מיוחד כדי להגן על עצמם, שלא יספגו שמן מכונות שכנראה גרם לפצעים. זו הייתה קבוצה קטנה, עשר-שתים עשרה בנות והם קבלו במיוחד כוס חלב.

היינו צריכים לקבל רשות מהחיילת שעמדה בפתח אולם העבודה לצאת לשירותים. היו כאלה שקצת השהו את חזרתם מהשירותים והשומרות היו פותחות את השירותים כדי לבדוק.

שלושה ימים אחרי שמגדה התחילה לעבוד, היא התחילה לבכות. באותו חדר היו שני בוסים, אחד מהם שאל: "למה את בוכה?", מגדה אמרה: "תראה, יש לי למעלה שלוש אחיות והן במשמרת אחת ואני במשמרת אחרת ואני לא רואה אותן כל היום ובא הערב והולכים לישון". הוא אמר לה: "אל תדאגי". באותו רגע עלה למעלה ולקח את בזי ואת קלרי למקום יותר קטן, מאוד אינטימי, בו הן הכינו חלקים של אותם המכונות שעבדו בשביל כל חלק וחלק, ועוד הצטדק שהוא לא יכול להעביר את כולנו בבת אחת. את בזי וקלרי העביר ביום ראשון ואותנו ביום שני, ואח"כ את פירצי. כך שעבדנו כולנו באותו אולם, רק אנחנו. מגדה הייתה מזכירה, אני הייתי הקונטרולית של החלקים שאחיותי הכינו. על יד כל אחת היה אסיר פוליטי צרפתי, והיה מחסנאי, איש נפלא, לידו עבדה מישהי. לי היה שולחן עם המכשירים לבדיקה, היה צריך להיות דיוק של 0.0001 מ"מ והיה לי מדף שם שמתתי את החלק שבדקתי להמשך העבודה עליו, והייתי צריכה להכניס כל חלק למקום שלו וחס וחלילה אם קרה שטעיתי. היו צריכים להקשות את החלק באש, ואם זה

לא היה מוכן היו צריכים להתיך את זה חזרה. באותו חדר היה אישה פולניה שהייתה ותיקה תפקידה היה לתכנן את העבודה ולהכין תמונה לפיה עשו חורים במרחק מאוד מדויק לפי המרחק שהיא חישה.

היו כאלה בין העובדים שבאו להגיד לאחיות, תקלקלו, תקלקלו.

כולם קינאו בנו שהתנאים שלנו היו הרבה יותר טובים מאשר בכל המקומות. לפעמים גמרנו את העבודה מוקדם ולא לקחו אותנו הביתה לפני כולם. נודע לנו שיש מים חמים, אז הייתה לנו הזדמנות להתרחץ בבית החרושת, בערך פעם בשבוע. הכל נעשה בסתר, זה היה אסור. לא הייתה לנו מגבת, אז בצהריים כשבאנו לאכול התגנבנו לחדר. יום אחד אנחנו עולים לחדר כדי לקחת מגבת והאחראית יוצאת ובלי מילה נותנת לי ולקלרי סטירה ואומרת לנו בגרמנית: "עכשיו אני יודעת מי גונב", היו שרפרפים קטנים בחדר עם מפיות, התפתח שם שכר מכר.

יום אחד פירצ'י, שעבדה לידינו, קבלה פצע לא יפה והכניסו אותה למרפאה. אחת האחראיות באה ואמרה לה, כדאי לך לצאת מן המרפאה כי מכאן תגיעי למקום לא טוב. וכך היא, מסכנה, סבלה במשך חודשים מהפצע. גם לי היו פצעים מעקיצת זבוב ברגל, בגלל האוכל שלא הספיק הפצעים לא התרפאו. התחבושות הייתה מנייר קרפ ירוק.

בחדר קטן ישבו שני הבוסים. אחד מהם היה גרמני נמוך מנירנברג, שמו היה קרפט, שהיה אחראי על המקלט, הוא קרא לי "אווליה שלי". אף פעם לא ידעתי אם הוא כועס או לא כועס, בד"כ הוא התחיל בבדיחות. הוא היה הבוס של כל אותם מתחם ואני הייתי צריכה לסדר עבורו כל מיני דברים. פעם הוא צלצל אלי שאביא לו את האופניים ואני, שידעתי לרכב על אופניים, לקחתי את האופניים ויצאתי לרכב בחוץ בשמש, היה כבר מרץ. לפני כל דלת עמדה חיילת גרמניה ששמרה, כשחזרתי חזרה קבלתי ממנה שתי סטירות, היא הייתה אחת החיילות שהיו הכי אכזריות. "היית צריכה לקחת האופניים במדרגות ביד, כל הבית חרושת", היינו בקומת קרקע, "אסור היה לך לצאת". בוודאי שאסור היה לרכב בחוץ בלי השגחה, הייתי יכולה גם לברוח. היה שם עוד גרמני אחד, הוא בא לשאול אותי למה קבלתי שתי סטירות, עניתי שמילאתי את הוראת הבוס קרפט, להביא לו את האופניים. הוא אמר: "כן, אבל באמת אסור היה לך לצאת לחצר". אלינו, ההתנהגות הייתה מאוד טובה והאווירה מאוד נעימה.

בכריסמס עשו חגיגת כריסמס עבורנו, עבור האסירות. חלק מהבנות האסירות רקדו ושחקו על הבמה בהנהגת היודן-אלטסטטה ואנחנו היינו בקהל.

לכבוד חג המולד, אחת העובדות בבית החרושת הביאה לנו בתוך מטפחת לבנה מעט מאפים מיוחדים עם פרג, זה היה מעדן. זה היה טעים יותר אפילו מ"מקוש-טסטטה" (איטריות עם פרג) שמאוד אהבנו.

הייתה משגיחה אחת, בין הגרמניות, שמאוד ריחמה עלינו, משפחה גדולה ואנחנו לא יודעות איפה היתר. היא סיפרה לנו שיש במחנה קרוב ילדה, בערך בגיל של קטיקה, אמנם לא קוראים לה קטיקה אלא סרן, והיא בוכה שיש לה עשרה אחים ושהיא לבד. היא לקחה את בז'י, כאילו לרופא שיניים למחנה ההוא, כדי לבדוק אם זו אחותנו. זו לא הייתה קטיקה.

לקראת הסוף, עם התקרב החזית, אנשי מפתח בבית החרושת התחילו להעלים (אולי יצאו לחופש ולא חזרו) ואז הטיילו עלינו חלק מן התפקידים שלהם. מגדה ואני עברנו לעבוד במקום אחר ושלחו אותנו לחלק כסף לעובדים, אנחנו עשינו את החשבונות. היו במחנה גם שוליות, בחורים גרמניים בני חמש עשרה-שש עשרה שעבדו שם כהכנה לצבא, הם קבלו כסף ותוספת של אוכל. מגדה ואני חילקנו להם את חבילות הכסף והאוכל. מספר הבחורים הלך ופחת ונשארו לנו חבילות מהחלוקה, כך שלקחנו לעצמנו. לא העזנו לקחת את כל האוכל והייתה גם בעיה עם ריח הויטמין שהיה בחבילה, הוא נשאר שעות רבות. בכסף לא העזנו לנגוע.

בפברואר 1945 לקחו אותנו בימי ראשון לחפור שוחות. המשגיחים היו שְׂבָאָפִים (גרמנים שבאו מאזור מסוים בציכוסלובקיה). הם לא עמדו אז לצד הגרמנים, כי ראו שלא ירוויחו מזה, הגרמנים לא ינצחו. והם אמרו לנו: "לאט לאט לא צריך למהר..."

הרגשות כ"כ גועשים בדך כשאת רואה מה קורה מסביב. בכל אופן הייתה תמימות דעים כזאת בין האחיות שוורץ. אף מילה קשה לא עזבה את הפה שלנו, להפך, מגדה מאוד סבלה מרעב, בפסח אני לא אכלתי את הלחם ונתתי לה. היא, כמובן, תחזיר לי. קבלנו את הלחם בערב ומיד התחלנו לאכול. אמרתי, מחר נתנהג אחרת, אבל כאשר אני כבר לא אכלתי הכל בערב, למחרת לא יכולתי לראות שלמגדה אין אז נתתי לה משלי. ובפסח גם פירצתי נתנה לה את הלחם. גם קלרי הייתה במצב קשה יותר מבחינת הקיבה אז נתנו גם לה משלנו, והן נתנו לנו את תפוחי האדמה. הרגשתי תמיד שבגלל שאני הקטנה בין האחיות, עושים לי כל מיני הנחות. רק פעם אחת אני לקחתי את הדלי של השתן לרוקן בבוקר. במשך כל השנה, אף פעם לא הגיע התור אלי.

המעיל

המחנה שלנו היה סנטוריום, באופן יחסי למחנות אחרים.

מקום התפילה המגודר בחצר, שימש לנו כמחסן. פתאום הגיעו בגדים ושמו אותם שם בתוך הגדר והיה נדמה לי שראיתי חתיכת בד משמלה שלי מבצבצת בתחתית הערימה.

הגיע החורף והיודן-אלטסטה מעמידה אותנו בשורה ומודיעה לנו שאנחנו מקבלים מעילי חורף. אנחנו עומדים בתור. עדיין אני רואה את התמונה הזאת כ"כ חיה: איך הבחורה הראשונה בתור חוזרת במעיל של 'שוורץ אווה', המעיל שלי שאמא נתנה לעשות אותו בחורף האחרון, 1944. מעיל חום עם פרווה שחיים אותי במרץ הקודם במזג אוויר של שמש שקרנית. אני נגשת ליודן-אלטסטה ומבקשת: "תעשי משהו, תחליפי לי בבקשה, זה מעיל שלי מהבית". לא עזר שום דבר, אבל גם אני עקשנית, יומיים לא הסכמתי לקחת מעיל. היא אומרת לי: "את טיפשה, תראי אני נותנת לך את המעיל הכי טוב". אמרתי: "לא, אני צריכה רק את שלי. לא אכפת לי, רק תתני

לי חזרה את המעיל שלי. אני רוצה את זה! את זה אני רוצה! זה זכר מאמא". היא מראה לי מעילים יפהפיים, באמת, ואני רוצה רק את שלי. אם אלך הביתה, בזה אלך הביתה. שום דבר לא עזר, בסוף קבלתי מעיל שחור עם פרווה כזאת דקה. לא היה לי קר עם המעיל הזה, אבל רציתי את המעיל שלי.

בא האביב ומחליפים את המעילים במעילי אביב. אז אני מבקשת את המעיל שלי ובסוף הרווחתי, קבלתי את המעיל שלי בחזרה, אבל הוא לא היה אותו דבר, הוא היה כבר בלוי, כי הבחורה שקבלה אותו ישנה בו לילה לילה כל החורף, למרות שזה היה אסור. על זה מאוד הקפידו, למרות שבגלל החזית המתקרבת הכינו אותנו שאולי יפנו אותנו, שנצטרך לברוח, במעילים אסור היה לישון.

היינו בסנטוריום, עוד לא שמעתי על דברים דומים.

השחרור

יצאנו לאושוויץ ב-15.5.44, עשרה ימים לפני חג השבועות. ב-23.5.44 יצאנו למחנה העבודה וב-8.5.45 השתחררנו. היינו במחנה העבודה במשך שנה פחות שבוע.

בינואר 1945, כבר שמעתי רמז לסוף הקרב. המהנדס הראשי, היה גרמני שבאב, הוא היה ממחוז בסלובקיה בו גרו גרמנים עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, הם היו קצת יותר רכים, הם היו נגד הנאצים. אני נשלחתי להביא לו משהו, והוא ישב בכורסה גדולה בחדר ענק. ביציאה מהחדר, כשהגעתי עד לדלת, הוא אמר לי: "הרוסים כבר בבודפשט". בבודפשט באמת כבר נגמרה המלחמה. אני סובבתי את הראש ולא העזתי לא לחייך ולא לשמוח, כי שמעתי על אנשים שמפתים אותנו ואח"כ מוסרים אותנו לגרמנים. הסתכלתי עליו ולא העזתי לבטא את השמחה שבליבי, ויצאתי, שמחתי שנעלמתי משם.

(היה משרד מיוחד של ההנהלה ואחד המנהלים של אותו משרד פיתה את הבנות שעבדו שם שיכתבו הביתה, לתת אות חיים למשפחה ואח"כ שלח אותם חזרה לאושוויץ, כאילו עשו פשע.)

ביום ראשון לקחו כמה בנות לחבל בבית החרושת ולשבור את המכונות, כדי שלא יפול בידי הצבא הרוסי, כדי שהאויב לא יקבל בית חרושת מוכן. הבנות חזרו למחנה בצעקות: "בנות, המלחמה נגמרה". ואני אמרתי בליבי: סוף למלחמה וסוף לאשליות, עכשיו צריך להסתכל מול המציאות. ראינו את השומרים לצאת.

אחותה הצעירה של אמא אמרה שאדל נולדה ברגע של אהבה גדולה. ועלה בדעתי, בימים אלה, שאני נולדתי באיזה כוכב של מזל. מחנה העבודה היה כמעט סנטוריום לעומת מחנות אחרים.

היו לנו תנאים טובים, יחסית. תמיד אני מרגישה שקרה לי נס. גם היום אני מרגישה כך. קודם כל, זה שלא הפרידו בינינו. חמש אחיות יחד, זו מתנת אלוקים שרק מי שחוה אותה יודע מה זה, וגם מי שזה היה חסר לו שנשאר בודד, יחיד. והאהבה וההבנה בינינו בכל מצב שהיה, למשל ברעב, אני לא הרגשתי רעב אבל מגדה ופירצ'י מאוד התייסרו ברעב, מאוד סבלו. כל פרור שקבלנו תוספת מפה ומשם, מאנשים טובים, הפרור הקטן ביותר התחלק בין חמש פיות והצטרפה אלינו עוד אחת שהייתה כמו אחות. כך שהכל, בלי יוצא מהכלל התחלק לשש.

בחודשיים האחרונים, לקראת הסוף, החלפנו את הגרמניות ועבדנו בבניין היפה של המנהלה. הכנו את המשכורות לשוליות, לא עלה בדעתנו לקחת אפילו גרוש אחד, אם כי גם השוליות התמעטו, לא יאומן איך היינו מעורבות בעניינים שלהם.

הבניין הקטן האינטימי בו עבדנו חמשתנו, היו שם הרבה ותיקים, פולניות שהיו שם חצי שנה או שנה שלימה, האווירה הייתה מאוד אינטימית עם כל הגרמנים שהיו מעלינו והאסירים הפוליטיים. זה היה כמו משפחה כזאת. מבחינה מסוימת זה היה בכפיה, כי אסור היה לנו לזוז צעד אחד ללא רשות, הייתה לנו מסגרת של אסירים, במיוחד שבדלת עמדה חיילת גרמנית, אבל בתוך כל זה המקום היה מיוחד והעבודה הייתה יותר קלה ולא משעממת. כל דבר שייצרנו והביקורת שלי על עבודת האחיות שלי, למרות שהיו אסירים פוליטיים שאחד מהם לחש לבז'י כל הזמן לחבל לחבל בעבודה. עם כל התוספות שקבלנו, דאגה מינימלית של ביגוד לחורף, תוספות של יום ראשון כאילו על עבודה מצטיינת ושל לא יצאנו לעבודה ביום ראשון. הכל הודות ליוזם-אלטסטה, אני בטוחה בזה, למרות התלונות עליה. בתוך הכתלים של בית החרושת הייתי חופשיה, אף אחד לא עצר אותי ולא שאל מה אני עושה שם. יכולתי להסתובב ורק לצאת מן החדר הייתי צריכה לבקש רשות.

פה ושם הייתה לנו אפשרות להתרחץ במים חמים בבית החרושת, כשגמרנו מוקדם ואם יכולנו להתחמק מהשומרים.

אפילו הגרמנים שעבדו אתנו שם היו אחרים. מצד אחד הם ריחמו עלינו ומצד שני אמרו: "איך באתם? איך הצליחו להביא אתכם?" כאילו הייתה לנו אפשרות לברוח ואיך לא ברחנו... וגם עזרו לנו עם שאריות של אוכל. הם אכלו בחדר אוכל נפרד, לא אתנו, אנחנו אכלנו במחנה. הם לחשו לבז'י שתעלה למעלה ותעשה כאילו היא מנקה ויש בסיר תפוחי אדמה שהשאירו לה. גם אני קבלתי פעמיים תות שדה ששמו לי בשקית בפח האשפה, אני בטוחה שזה היה הבוס.

הדברים היו מורכבים - פה הנירנברגי שהיה נאצי קרא לי 'אווילה שלי', ופה משגיחה גרמניה, שרצתה לעזור.

היהודייה האחראית הייתה אישיות מיוחדת, מאוד דומיננטית. מה שנודע לנו אחר כך, שנתנה לי פעמיים סטירה ואמרה "חזירה הונגריה", זה הכל היה משחק, כי בחדרי חדרים היא נלחמה עבורנו ודרשה את התוספות ודרשה את המעילים, ודרשה ודרשה, והשיגה עבורנו כל מה שאפשר היה לקבל באותם התנאים. את זה שמעתי מאישה שהייתה אתנו ועבדה כתופרת לחיילות הגרמניות ושמעה את

הוויכוחים והמלחמות שלה, בגרמנית. הייתי בנחום אבלים אצלה בירושלים ואז היא סיפרה לי. כך שלא תמיד יכולת לדעת מה מסתתר מתחת לקשיחות הזאת.

הטרגדיה קרתה גם לנו, אבל כשאני שומעת סיפורים אמתיים אני לא יודעת איך אנשים עמדו בזה. יש לי דוגמה חיה: וילי, שהיו הולכים במשך שבועות, לקקו את הבוץ והגרעינים מהצואה של הסוסים ואת זה אכלו. אנחנו לא ידענו על זה בכלל. ידענו שאנשים הולכים, שבורחים ממקומות מסוימים כדי להתרחק מהחזית. גם אותנו הכינו לזה, בסוף לא הגיעו אלינו, ונשארנו במקום.

לאחר המלחמה, אישה אחת שעבדה בבית החרושת וחיה בגרמניה, החליטה לתבוע תשלום עבור העבודה שעשינו בבית החרושת. בתחילה הם ניסו לטעון ששילמו לנו באוכל עבור העבודה, לבסוף קבלנו איזה סכום.

חזרה הביתה

המלחמה נגמרה אצלנו ב- 8 למאי 1945, ביום שלישי. מיום ראשון עד יום שלישי היינו בעצם בלי השגחה. ראינו איך המשגיחות הלכו, אחדות ברחו בלילה כי פחדו מאתנו. הבנו שאנחנו משוחררות.

הראש שלי מיד התמלא במחשבות על אבא. אמרתי, זהו, אני לא יכולה יותר להעמיד פנים אני צריכה לקבל את המציאות שאבא לא בחיים. ובכל זאת, בדרך כשנסענו, עברנו מנהרה ומעל המנהרה עוד לפני שנכנסנו אני ראיתי את דמות אבא.

הייתה לי איזו תקווה, זמן מה, שאולי אבא באיזשהו נס נשאר בחיים.

התמונה הזאת של אבא עומד שם למעלה ליוותה אותי שנים, שנים! כי שמעתי, על אנשים שנפגשו לאחר שנים. קרו מקרים כאלה, כל מיני מקרים שהשכל לא יכול לתפוס. במשך שנים קיוויתי שיום אחד יתברר שהוא חי. אם אין עדות על מה שקרה את חיה באשליות...

לאחר השחרור, קושיצה 1945.

משמאל לימין: מגדה, פירצ'י, אני, קלרי, בז' וחברה.

על אמא לא חשבתי, על אמא, כשאמרו לי את האמת סגרתי את הגולל ואמרתי, אין משפחה. אני לא יכולה להגיד אין לי משפחה, כי נשארנו עשרה אחים בחיים ואסור לי להתלונן.

המחשבה הראשונה אחרי השחרור הייתה שלא הולכים הביתה כי

פלשתינה מחכה לנו. והמחשבה השנייה הייתה שאם נותרו אחים בחיים הם יגיעו הביתה והתוכניות השתנו. עוד תקווה אחת הייתה לנו, אימי הקטן היה זריז ושובב וידע לצאת מכל מיני מצבים, ואמרנו שאם מישהו נשאר בחיים בוודאי זה אימי.

העירייה לקחה עלינו אחריות, העבירו אותנו לפנימייה של בנות ונתנו לנו תלושי מזון. בפנימייה מצאנו את הארגזים של הבנות והיו בהם בגדים. כל אחת מצאה לה שמלה מתאימה וזהו, לא לקחנו כלום. לקחתי איתי גם את המעיל שלי, שאני מצטערת, שלא שמרתי אותו. המעיל הזה היה הדבר המוחשי היחיד שנשאר לי מאמא, מעיל חום עם פרווה שחימם אותי. לבסוף השארתי אותו בקושיצה. בכסף הראשון שהרווחתי הלכתי לקנות בד למעיל חדש שגם אותו לא לקחתי לדרך. חשבנו שבארץ ישראל לא צריך מעיל.

הבתים בעיר היו ריקים, כי התושבים ברחו מן הרוסים, היו בנות שנכנסו ותפסו את הבתים ולקחו כל מיני דברים. אנחנו החלטנו שאנחנו לא ניקח שלל, כדי שלא נצטרך לסחוב ובכל זאת לקחנו צנצנת של תחליף דבש.

החיילים הרוסים הלכו לקצה העיר וחנו שם ומגדה ואני, הסקרניות, התחלנו לטייל והלכנו למחנה שלהם לראות. שאלנו בסלובקית את החיילים, איך הגיעו ואחד הוציא מפה להראות לנו ואמר: "בואו אל האוהל, נשים על המיטה ויהיה לנו יותר קל". קצין רוסי קפץ מבפנים ואמר: "לא, אתן לא הולכות לשום מקום שיש בו מיטה". הוא הכיר את החיילים שלו והזהיר אותנו כדי לא לתת להם הזדמנות. הרוסים ציידו אותנו בסוכר וביצים מבושלות ועזבו אותם בשלום.

כעבור שלושה שבועות הסלובקים באו לקחת אותנו הביתה וכל ההונגריות הצטרפו אלינו. נסענו בכל אמצעי התחבורה, התחלנו במשאית צבאית וירדנו בתחנת רכבת של קוטי בצ'כיה, שם היינו צריכים לחכות להמשך הדרך. שום דבר לא היה מאורגן, פסי הרכבת היו מפוצצים ולא היו מספיק כלי תחבורה. בתחנת הרכבת ישנו אחת על השנייה, כי ידענו שהחיילים הרוסים עלולים לאנוס ולבזוז. כמוכן שהרוסים הגיעו והבנות לא העזו לזוז, הם הורידו להן את השעונים.

זקן אחד רצה לתת לנו קורת גג ללילה, אבל אנחנו לא התפתנו.

חמשתנו, האחיות, החלטנו שאנחנו לא ניקח שלל (מהבתים הריקים בעיר) כדי שלא נצטרך לסחוב, אבל היו בינינו אימהות של חברים של האחים שלנו, שהצטברה להן חבילה גדולה, אז בוודאי שלא ניתן להן לסחוב אותה בעצמן... כך יצא שלא סחבנו עבורנו אבל סחבנו בשביל אחרים.

בבוקר לקחו אותנו ברכבת לכיוון סלובקיה, עד שהרכבת נעצרה, ואז עלינו על טנדר רוסי. קלרי דברה טוב סלובקית והיא שישבה ליד הנהג. הוא ניסה לפתות אותה להישאר אתו והיא שיקרה ואמרה לו שהיא נשואה. נסענו אתו עד ברטיסלבה. בברטיסלבה שמענו שנותנים כסף ועושים דיסאינפקציה במרכז היהודי. כשעמדנו בתור ראינו זוג מבוגר שהיו שכנים שלנו, שגרו מולנו. אמרנו: משפחת סוף כאן, אז אולי גם ההורים שלנו שרדו. למרות שידענו שזה בלתי אפשרי תמיד התעוררה בנו התקווה שאולי באיזה נס הם שרדו.

משם המשכנו ברכבת לבודפסט לפגוש את האחים. נסענו דרך כל מיני ערים, תחנה פה ותחנה שם, עד שהגענו ליעד הבא.

טיבי, שהיה במחנה עבודה אחר באותה סביבה, כבר ידע עלינו. אנחנו לא ידענו עליו עד שהגענו לבודפסט אל מנצי.

איחוד המשפחה מחדש

ידענו שמנצי גרה בבודפסט ברחוב סונדי 9 והלכנו ישר לשם. כשהתקרבו לבית, ראינו את מנצי תופרת ליד החלון וכשראתה אותנו היא התחילה לצעוק משמחה, "חמש בנות הופיעו". לשמע הצעקות עלתה שכנה ואמרה: "אנחנו כבר לא נבהלים, כשאחיהם הקטן הגיע הייתה אותה הסצנה". כך נודע לנו שגם טיבי בחיים. טיבי היה כבר בבית חולים בקושיצה חולה בשחפת.

כששמענו שטיבי בבית, בקושיצה, החלטנו לא לחכות למענק שחילק הג'וינט למחרת (בכל תחנה קבלנו חלק). לא חשבנו מה יהיה וממה נחיה למרות שלא הייתה לנו פרוטה. ויתרנו על כל עזרה שהציעו לנו, אם היה עלינו לחכות כדי לקבל אותה, לקחנו רק מה שנתנו במקום, שלא היה צריך לחכות בתור. לא עניין אותנו הכסף או הלבוש, שום דבר, אף פעם לא היינו חמדנים. יכולנו להגיע הביתה עם משהו והגענו הביתה עם חצאית, חולצה וסוודר, הלבוש שלקחנו מהפנימייה, והמעיל שלי! **מיהרנו הביתה.**

בדרך הביתה פגשנו את אדל ושרי. באחת התחנות באה רכבת בכיוון נגדי, אנחנו לקושיצה והם בכיוון בודפסט, מישוהו הוציא את הראש וצעק: "אחות שלכם פה ברכבת", זו הייתה אדל עם שרי ודברנו כמה רגעים עד שהרכבות זזו. קצת התפלאנו איך אדל לא ירדה מהרכבת לפגוש אותנו, איך הסתפקה בזה שראתה אותנו דרך החלון וזהו. מהן נודע לנו שלצי מחכה לנו בבית.

בברטיסלבה שמענו כבר שזולי חי. ביום שישי בבוקר, באחת מתחנות הרכבת, מכר ברכבת שבמסלול הנגדי, צעק לנו שאחינו זולי שותה מים ליד הבאר. ראינו את זולי וקפצנו עליו חמשתנו. מרוב הפתעה הוא לא ידע מה לעשות. רצינו להמשיך באותה רכבת כדי להגיע הביתה לפני שבת, אך התמהמהנו והרכבת זזה בלעדינו. לזולי הייתה משפחה של חברים באותו כפר, נשארנו שם בליל שבת והם נתנו לנו סעודת שבת וגם לישון בגינה שלהם (היו שם המון יתושים). בבוקר זולי העיר אותנו, אנחנו נוסעים הביתה לקושיצה כי פה אי אפשר להישאר. בסוף בכל זאת נסענו לקושיצה בשבת למרות ההשתדלות שלנו לא לנסוע בשבת. שם חיכה לנו לצי.

באותו יום הלכו כולם, חוץ ממני, לבקר את טיבי בבית החולים. אני לא רציתי ללכת לבית החולים באותו יום, כי לא רציתי שנתנפל עליו כולנו יחד, חששתי שהשמחה וההתרגשות יזיקו לו, למחלה שלו. לא חשבתי עד הסוף וגרמתי לו את ההפך משהתכוונתי, את הפחד לגורלי, הוא לא ראה אותי וחשש לשאול עלי.

הלכתי לראות אותו רק למחרת. על המיטה היה גיליון עם תוצאות הבדיקות והיה לו חור בריאות בגודל של קרונה (מטבע סלובקי). כעבור יומיים טיבי מבשר לנו שהריאות שלו שוות רק חצי כי החור בהן קטן למטבע של חצי קרונה. זה היה חוש ההומור של טיבי...

הגענו חזרה לקושיצה ביוני. כל הדרך ראינו את תוצאות המלחמה, בתים הרוסים. וקושיצה, שהשתחררה כבר בינואר, הייתה מסודרת ומשוקמת כבר והכל היה כמו שעזבתי. במקום לשמוח זה עורר בי אי השלמה, הרגז אותי לראות זאת, כאילו לא הייתה שם מלחמה, כאילו הכל נשכח. תוך חצי שנה שוקמו גם העסקים, החיים היהודים, אלה שנשארו שיקמו עצמם, למרות שידעו כבר שזה לא בשביל להישאר. היו כבר כל תנועות הנוער והתנועות הציוניות.

רק הבית שלנו היה מרוקן ופרוץ והכל הפוך. ספות העור בסלון היו קרועות כי חיפשו בוודאי אוצרות והתמונות היו מפוזרות. לא גרנו שם. משפחת פלדמן שהיו כבר בארץ בקשו מאתנו שנכנס לביתם לשמור עליו. הבית שלהם היה סגור ושמור, אף אחד לא נגע בו, הדירה הייתה מסודרת כמו שעזבו אותה. שם נכנסנו לגור.

קבלנו חזרה חלק מהדברים שלנו, מהבית. השכנה הגויה שמרה על מה שנתנו לה למשמרת לפני שיצאנו מהבית, לא את הכל היא החזירה, היא אמרה שחלק נגנב. היא החזירה לנו קצת כלי מיטה, עבודות יד, רקמות. עבודת רקמה שעשיתי בגיל 9, ועבודת רקמה שעשיתי בגיל 13 ונתתי למנצי כמתנת נישואין.

רקמה שעשיתי בגיל 13

רקמה שעשיתי בגיל 9

היה נהוג להשתמש לרקמה בבד עבה שהיה יותר קל לעבוד בו, אך אני אהבתי דווקא את הבד הדק. הרקמות, באופן אקראי נשארו בחיים ופירצ'י קבלה אותן מהשכנה. פירצ'י אמרה לי: "אם כבר לתת למישהו אז לך מגיע". עד היום אני שומרת עליהם.

אחותי אדל, שהייתה האחרונה שברחה לבודפשט לקחה אתה דברים, בגדים וגם מנצי לקחה אתה דברים.

נתנו לאיכרה בכפר שנהגנו לקנות אצלה חלב, לשמור לנו דברי זהב, כשחזרנו באנו לשם לקנות חלב והם החזירו את הכל. היא הייתה מאוד ישרה והחזירה הכל. לזולי היו קשרים והוא השיג שלושים לחמניות כל יומיים. בז'י ופירצ'י כבר בישלו

להן אוכל כשר ואנחנו אכלנו ממטבח תמחוי שהיה בעיר ולא היה כשר. מגדה ואני היינו נכנסות למחסן ועד שלא גמרנו את כל שלושים הלחמניות לא יצאנו וכמובן השמנו והייתה לנו בטן גדולה. יום אחד כשהלכנו לקנות חלב האיכרה שאלה אותנו: "אנחנו שומעים כל כך הרבה סיפורים על הרוסים שהם תוקפים בנות. אתן בהריון?" אמרנו: "שלושים לחמניות עם חמאה עושות את הבטן".

מזולי קבלנו כל אחת לא כסף, אלא טבעת זהב, כאילו טבעת נישואין, כדי לשמור על ערך הכסף. לא ידענו מה היה לזולי לתת לנו, לא בנינו על זה, אח"כ התברר שנתנו לנו כל מה שהיה להם.

מנצי עברה אלינו לקושיצה וגם ורה שהייתה בסנדרה, רצתה להצטרף אלינו, למרות שהייתה לה משפחה אליטיסטית בבודפסט. הלכתי לעזור לורה לעבור את הגבול בין הונגריה לסלובקיה, שהיה סגור. ישנתי בלילה אצל משפחה שגרה קרוב לגבול ולא היו חשודים בהסתרת מתגנבים, ובבוקר עברתי את הגבול להונגריה. שמתי את התעודה שלי בתוך סנדוויץ' והעברתי אותה דרך גשר קטן, לורה. פחדתי שיורידו את עטיפת הסנדוויץ' וימצאו את התעודה שלי. היה חשוב שתהיה לה תעודה בה רשום שהיא ילידת קושיצה וכך היא עברה את הגבול עם התעודה שלי. קבלתי ממנה שרשרת עם מדליון קטן יפה מאוד. מכל משפחתה של אמא בסנדרה נשארו בחיים רק ורה ואחיה שנפטר זמן קצר אחר כך, הם לא הצליחו להיפגש בגלל הקושי של מעבר הגבולות באותה עת.

התחלנו לשקם את עצמנו, כולנו התחלנו לעבוד. מגדה הייתה מזכירה של הפועל המזרחי. אני עבדתי בחנות של סידקית. עבדתי שם גם במכירות וגם כתבתי לו מכתבים, כך כבר קבלנו כמה פרוטות.

יום אחד הופיע הבוס הקודם שלי, בעל בית חרושת למטאטאי קש, שם עבדתי בכספים לפני המלחמה. הוא נשאר בחיים והוא בא לבקש שאחזור לעבוד אצלו. באותו רגע עזבתי את העבודה בחנות הסידקית והלכתי לעבוד בבית החרושת למטאטאים כי מאוד אהבתי את המקום הזה. כאשר היה לנו כבר תאריך עלייה לארץ ישראל, פחדתי להודיע לבוס שאני עוזבת, כי אחד השותפים היה בדיוק בחופש וכתבתי לו גלויה מהדרך שאני עוזבת את אירופה הענתיקה והולכת לפלשתינה.

בספטמבר 1945 זולי התחתן עם שָׁרִי, אהובתו זה שנים רבות. הוא מאוד דאג לנו ונשאר בקושיצה. כששרי הייתה בהריון בחודש השביעי הם החליטו לעלות ארצה. הם הגיעו בינואר 1949 ויוסי נולד במרץ.

טיבי, שיצא מבית החולים, היה בשיקום בפנימייה של מיח"א לילדים עד גיל 18, והשתייך לקבוצה איתה היה אמור לעלות לארץ. לאחר שהוא החלים, טיבי ומגדה היו במחנה חורף של הפועל המזרחי בטטרי. אני ובת דודה שלי תכננו לבקר אותם בשבת. כל השנים במחנה העבודה התגעגעתי לדבר אחד, לאכול עוגת שמרים עם פרג (מקוש) ולא לחתוך אלא לבצוע את העוגה. רק את זה רציתי מן הבית, את הטעם. לא סיפרתי על כך לבת הדודה. היא הביאה אותה מקוש שמרים ובדרך, מהלך כמה שעות באוטובוס, היינו רעבות והיא מוציאה את הצידה שלה, את המקוש, ומחפשת את הסכין ולא מוצאת, אמרתי: "אין דבר תבצעי ביד", ואני הרגשתי כמו בעולם האגדות, החלום שלי התגשם! בילינו שבת יפה במחנה, השתתפנו במפקד ובכלל גם עדינה בן דוד וזהבה שוורץ היו שם.

בבית של הפלדמנים היה מרתף ובן דוד של יהודית מוינה הופיע עם עשר חבילות של טבק וביקש שאנחנו נאחסן את זה במרתף, ואם השוטרים יבואו נגיד להם שהרוסים הביאו והכריחו אותנו בנשק לאחסן את זה אצלנו. ובאמת השוטרים הופיעו. ביום ראשון, זה אף פעם לא נעשה ביום ראשון, בא הפקיד לרשום את השימוש בגז. אני ירדתי אתו למרתף וכשעלינו הוא אמר: "רגע שכחתי משהו" וירד חזרה למרתף, כנראה לספור את השקים כדי שלא נוכל להעלים חלק מהם עד שתבוא המשטרה. 15 דקות אחרי שהפקיד הלך, באה המשטרה. לצי, שהיה חייב גיוס, מסכן, היה בבית והתחבא בגינה הגדולה כי היה בטוח שבאים לחפש אותו. הם באו לחפש את הטבק. מכיוון שקלרי ידעה הכי טוב לדבר סלובקית היא הייתה הדוברת וספרה את הסיפור על הרוסים שהכריחו אותנו לאחסן את השקים. לקחו אותה לבית הכלא ללילה. כדי להעלים את קלרי כמה שיותר מהר, הפועל המזרחי צרפו אותה אל הקבוצה של מגדה וטיבי שהיו אמורים כבר לצאת בדרכם לארץ. כך ששלושתם יצאו ראשונים בדרך לארץ ישראל. הם יצאו כבר בחודש מרץ 1946 ונתקעו בגרמניה וכך הגיעו לאקסודוס. את טיבי הורידו מהאנייה אקסודוס על אלונקה כי הוא לא רצה לחזור חזרה לגרמניה, הם התנגדו בכל הכוח.

במשך השנים גילינו עוד קרובי משפחה רחוקים יותר שנשארו בחיים. הייתה לנו בת דודה אחת, שמצאנו בקבוץ החותרים, אמה הייתה בת דודה של אמא. בכל מקום שאני הולכת אני פוגשת מישהו שקשור למשפחה.

פיצויים: בתחילה היינו בדעה שלא נקבל פיצויים עבור הנספים, לא נקבל סכום כסף זעום כזה תמורת הורים ואחים. אח"כ דעתנו השתנתה ואמרנו שנוציא מהם כל פרוטה כדי שיישאר להם פחות, אפילו ניתן את הכסף לצדקה אבל לא נשאר אצלם. ובאמת כמו שקבלנו את הכסף, ככה נתנו אותו לצדקה, כולנו, כל האחים.

עשרת האחים ששרדו:
מימין לשמאל, למעלה: קלרי, מגדה, בז'י, פירצ'י, מנצי, אוי.
למטה: לצי, אדל, זולי, טיבי.

בדרך לארץ ישראל

בשנת 1946 התחלנו להתארגן לעלייה לארץ. דוד בן דוד ושרגא הלפרין הגיעו אלינו כשליחים מהארץ, הם הציעו לנו לעשות הכשרה משפחתית ולהתארגן לעליה. צרפנו אלינו עוד כמה אנשים וכולנו יחד הצטרפנו לתנועת הפועל המזרחי. הבית בו גרנו היה גדול, היו בו חמישה חדרים והיה מקום לכולנו. ההכשרה הייתה בבית של הפלדמנים.

באוגוסט של אותה שנה, יצאנו לדרך לפלשתינה. לפני היציאה הכנו לכל אחד חבילת עוגיות שנקראו פוגצ'ו: עוגיות מבצק מתוק העמידות לזמן רב. לקחנו לדרך כריות ובציפית של הכרית מילאנו פוגצ'ו. כמה שניסיתי להכין פוגצ'ו בבית, לא הצלחתי להגיע לטעם המדויק. כבר התחילו שמועות שלא נגיע ישר לפלשתינה. בברטיסלבה הצטרפנו למשפחת נאש ונקראנו 'נאש-שוורץ', למרות שהצטרפו אלינו אנשים נוספים. הגענו לבלגיה ושהינו בכפר בונף שלושה שבועות. בכפר הזה התרכזו עולים מכל התנועות. כל הזמן היו סכסוכים בין התנועות, לא חיינו איתם בשלום והם הציקו לנו, הייתה ממש שנאה כלפינו (בגלל שהיינו דתיים).

היינו חמישים איש בקבוצה שלנו, בנות ובנים, ושוכנו בחדר גדול ועל ידינו שוכנה קבוצה של מפא"י. המיטה שלי הייתה ליד הדלת. לילה אחד, שמעתי חריקת מדרגות ולחשושים. אני פוקחת עיניים ואני רואה קבוצת אנשים לבושים בלבן ומאירים בפנסים אדומים. איך שהם נכנסו הדלקתי את האור, בת אחת התעלפה ואז החליטו להעביר אותנו משם. עברנו לארמון שנקרא "שאטו דה ריי" בכפר קטן. שם חיינו את החיים שלנו עם שבתות, עם לימודים, עם עצמנו. המנהיג שלנו, שהיה מבית"ר, היה מבודפסט וידע הונגרית אך לא גילה לנו. הוא היה בחור מרשים ויפה. יום אחד רציתי להגיד לו משהו. הוא הלך לפני, ואני צעקתי את השם שלו בלי לומר 'סליחה' ואז הוא

בדרך לארץ ישראל, בלגיה. שורה ראשונה משמאל לימין: אני, לצי. שורה שלישית, שני משמאל: הלל. מאחור: בז'י. ובני משפחת נאש.

אמר: "אתם בורים. חברה שלא יודעת להגיד 'סליחה', אני חייב להביא מורה שילמד עברית". הגיעה השעה לשיעור, אנחנו מחכים למורה ואני אומרת בהונגרית, תראו מי יהיה המורה שלנו, זה יהיה היפהפה שלנו.

ובאמת הוא נכנס ואמר: "אני מבודפסט, אני יודע הונגרית, ואני אלמד אתכם עברית". במשך תשעת החודשים שהיינו שם למדנו עברית יום יום. אני כבר ידעתי עברית כי למדתי בבית הספר.

ב-1 לאפריל, 1947, העמיסו אותנו על משאית, בעמידה נסענו. אמרו שמותר לקחת 30 ק"ג בלבד, כי אולי נצטרך לקפוץ לים, אנחנו לא יודעים מה מחכה לנו. הקפידו מאוד על משקל המטען שלקחנו איתנו, שקלו את החבילות והוציאו לי נעלי ספורט כי זה היה מעבר למשקל המותר. כל הלילה נסענו עד מרסל, שם עלינו על האנייה "תאודור הרצל". היינו יחד: לצי, מנצי, פירצי, בז'י, ורה ואני וגם הלל היה בקבוצה. על האנייה היו למעלה מ-2000 איש, התנאים היו קשים, ישנו על דרגשים בשלוש קומות ומישהו מהקומה למעלה הקיא עלי. התייבשתי עם הלכלוך. קבלנו קצת מים לרחוץ ידיים אז שטפנו גם את הפה, והיה שם צינור שאחד מהחברים היה לו מקום לידו ומדי פעם הוא נתן לי לנשום אויר דרכו. יהודה, אבא של חלי, היה אתנו והוא עבד במטבח, היה שם כלי ענק מלא מים, בזה בישלנו ובזה התרחצנו. היינו חבורה גדולה ושטנו בים במשך שבועיים. האנגלים גילו אותנו עוד במים הטריטוריאליים הבינלאומיים וליוו אותנו עד לחיפה. אמרו לנו ללבוש כמה שכבות של בגדים, כי לא ידענו מה יישאר אתנו. לבשתי שתי פיזימות ושתי שכבות בגדים ועליתי עם עוד חברה לסיפון. החלטתי שמן הסיפון הזה אני לא יורדת, אני מקבלת את האנגלים פה. האנגלים התחילו את המלחמה בנו בצינורות מים ואם אז לא קבלתי דלקת ריאות, אני מחוסנת. ארבעה אנשים נהרגו מיריות האנגלים. הגענו לנמל חיפה וראינו מן האנייה את ערמות התפוזים בשוק. האנגלים התחילו להביא לנו אוכל ולא אכלנו כי האוכל לא היה כשר. במשך יום שלם היה ויכוח עד שהביאו לנו סנדוויץ ותפוז מהג'וינט ואת זה אכלנו. עד עכשיו היינו רגילים שאנחנו כלואים והשומרים חופשיים, עכשיו המצב התהפך: השומר היה כלוא בתוך כלוב על האנייה ואנחנו היינו חופשיים, כי חששו שנתנפל עליו. האנגלים חילקו לנו קרקרים מעופשים (פתחו כנראה את המחסן של התחלת המלחמה). הגענו לקפריסין, למחנה החורף, עם פחונים, אבל בהתחלה היינו באוהלים. היה אוהל גדול לבנות ואוהל נפרד לבנים.

בקפריסין. יושבים משמאל: בז'י, אוי. עומדים: שני משמאל - לצי, רביעי - הלל, מימין - פירצי.

בקפריסין שהינו שנה ורבע. בינתיים פרצה המלחמה בארץ (מלחמת העצמאות) והאנגלים לא נתנו למגוייסים להצטרף. כשאנחנו הגענו לארץ ב-4.7.1948, הגברים החייבים גיוס נשארו בקפריסין עד ינואר 1949.

לילה אחד אדל באה לבקר את קלרי, מגדה וטיבי בגרמניה לפני עלייתם לארץ. היא אמרה: "אתם תחכו לי, אני אוספת את הדברים שלי ובאה", ולא באה. היא אף פעם לא עלתה לארץ. היא נסעה מקושיצה לגרמניה, היה לה חתן שחלה בשוויץ והיא עזבה אותו ונסעה לאמריקה. אדל הייתה מאוד זריזה והיו לה ידיים של זהב. בניו-יורק היא התפרנסה טוב מאוד מעשיית כובעים לתאטרון. היום היא גרה בפורט-לדרדייל בפלורידה, שם הכירה את מי שהיה בעלה, גוי, ולא היו להם ילדים. היא לא גילתה לאיש שהיא יהודייה, מלבד לבעלה וגם זה רק לאחר החתונה. עד היום רק עורך הדין והרופא שלה יודעים שהיא יהודייה ושיש לה אחים בארץ. ילדי בעלה מנישואיו הקודמים לא יודעים שהיא יהודייה. אנחנו מדברות כל שבוע לפחות פעמיים במשך שעה וגם מגדה מדברת אתה פעם בשבוע. אסור לנו לצלצל כאשר העוזרות בבית, זה כואב לי אבל אני רוצה שהיא תרגיש שייכת.

ארץ ישראל

חיילת במדים

הגעתי לארץ ב-4.7.1948, בהפוגה הראשונה. כשהגענו קבלו את פנינו חיילות ואמרותי, אני אחליף את הבגדים שלי במדי צבא. אני, בכל אופן, מתגייסת.

ארבעה ימים היינו במחנה העולים 'נווה חיים' ליד חדרה, ושליח מטירת צבי בא וניסה לשכנע אותי לבוא לקבוץ באמרו, לא תצטרכי להתגייס. אמרתי: "אני? לא להתגייס?

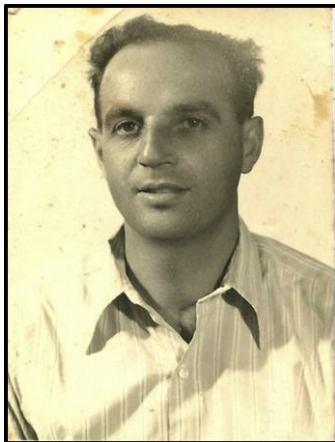
בשביל זה באתי ארצה, כדי להתגייס". לי היה מובן מאליו שאני מתגייסת, התגייסתי בגאווה. אני היחידה מבין האחיות שהתגייסתי כי האחיות שלי היו מבוגרות מגיל גיוס, מעל גיל 24 כבר לא גייסו, גם ורה התגייסה. כעבור שמונה ימים באו לקחת אותנו למחנה שמונים. אחד מהקבוצה שלנו אמר לנו, אל תגלו שאתן יודעות עברית כי ייקחו אתכם למקום שלא מתאים לבנות דתיות. לדתיים הייתה דעה מאוד שלילית על הנעשה בצבא. אחרי כמה ימים בצבא אמרה לנו המפקדת: "אתן בנות דתיות, את האותיות העבריות אתן מכירות כי אתן מתפללות, עכשיו אתן הולכות לבית רוטנברג בחיפה ושם תלמדו במשך עשרה ימים עברית". בבית רוטנברג היו מורים מקבוץ בגליל שלימדו עברית. יום אחד באה המפקדת ממחנה שמונים לבקר והמורה אומר לי להביא כוס קפה בשביל המפקדת. אני מביאה והמורה אומר: "בנים גדלתי ורוממתי", ואני ממשיכה: "והם לא פשעו בי". האישה הזאת נדהמה, מה אני יודעת... והמורה אומר: "אבל היא מהאוניברסיטה שלי". כך נתגלה שאני כן יודעת עברית. אח"כ באו לחפש אנשים בשביל להיות מפקדי טנקים ואני רציתי להיות מפקדת טנקים, תמיד היה משהו בתוכי שהוביל אותי לעשות יותר. היינו שם ארבע בנות קבועות והבנות אמרו לי, אל תלכי אל תלכי, וכך נשארתי איתן עד הסוף. הייתי בצבא במשך שנה בדיוק בין השנים 1948-1949, בזמן מלחמת העצמאות. זה לא היה תפקיד מי יודע מה, עבדנו בבית רוטנברג במטבח.

מנהלת המטבח, שהייתה בתפקיד גם בתקופת פנחס רוטנברג, ראתה באיזה הקפדה סידרתי את הכלים, זה בדיוק מה שהייתה צריכה, ובקשה ממני להישאר לאחר ססימנו ללמוד עברית. כל עשרה ימים, כשהתחלפו הקבוצות, היה לנו יום חופשי. היינו יוצאים בקבוצה עם המפקדים לבית קפה. יצאנו בבגדים אזרחיים, וללא פס, כי היינו יוצאים בחופשיות. אילו הייתי במדים היו דורשים ממני פס והיו מכניסים אותי לכלא.

השתחררתי ולמחרת כבר הייתה לי עבודה במוסד עלייה בפתח תקווה, דרך הפלדמנים, הייתי אחראית בחדר אוכל, אבל לא אהבתי את המקום.

קלרי הגיעה ארצה כבר במרץ, היא הייתה האחות הראשונה שהגיעה לארץ, בלי מגדה ובלי טיבי, איתם יצאה מן הבית. קלרי באה לבקר אותנו בנווה חיים והייתה כל כך שמנה שלא יכולתי לחבק אותה. טיבי נשאר בגרמניה בבית חולים ומגדה נשארה לטפל בו וגם למדה להיות אחות. מגדה עלתה לארץ בספטמבר 1950 וטיבי עדיין נשאר בגרמניה, שם היה מטופל והתחיל לעבוד בתור מדריך. טיבי הגיע לארץ רק בסתיו 1950. כשנודע לי שהוא מגיע, רצתי מהר עד שלא הייתה לי נשימה, אל מגדה, שגרה בפתח תקווה, כדי לבשר לה שהוא מגיע. טיבי הגיע כבר ישר לניר עציון, כי הקבוצה שלו הצטרפה לניר עציון.

קול ששון וקול שמחה...

יעקב (וילי) כהן

וילי נולד בשנת 1924, בכפר זאלאָלאָווא, במערב הונגריה. להוריו, רפאל וחיה רבקה היו תשעה ילדים ווילי הוא השלישי שבהם.

בתחילת נובמבר 1944, הוא הובל ברגל לאוסטריה ומשם נלקח למחנה העבודה פלוסנבורג.

ב- 10.3.1945, עם התקרבות החזית, הוצאו תושבי המחנה ווילי בתוכם, לצעדת מוות, ללא אוכל ומים, לכיוון גרמניה. וילי שוחרר ב- 28.4.1945, בדכאו. גם שתיים מאחיותיו, בטי ולנקה, נותרו בחיים.

בשנת 1949, לאחר שהות של שלוש שנים בבית חולים במינכן, בשל מחלת השחפת בה לקה, עלה וילי לישראל והצטרף לקבוצתו "אחדות". וילי הצטרף לניר עציון עם קבוצת "אחדות", והיה בין המייסדים.

לאחת האחיות של אמא של וילי היו 16 ילדים, אחות אחרת שלה שלא היו לה ילדים אמצה את אחת הבנות, שנקראה לאה. אחיה של לאה כעסו עליה שלא באה להיפרד מן ההורים לפני שנלקחו. לאה והוריה המאמצים גרו בטריטוריה בטרנסילבניה שהגרמנים לא הגיעו לשם ובכך שאומצה נחסך ממנה הסבל של שאר יהודי טרנסילבניה. אילו הייתה באה להיפרד מן ההורים, יתכן שלא הייתה שורדת. חלק מבני משפחתה שרדו בצורות שונות. לאה נפטרה בגיל צעיר, בארץ, ודודתה אמצה גם את שתי בנותיה.

קלרי, עם קבוצת "אחדות", אליה השתייכה, הייתה בכמה מקומות עוד לפני הקמת ניר עציון. היא הייתה מוכנה לכל תפקיד, כשהיו בראשון לציון היא הייתה הקניינית של הקבוצה, כשהיו בבארות יצחק, שלחו אותה לקורס מטפלות בבית חולים בעפולה. אני הלכתי לבקר אותה בכל מקום. כשהייתה בניר עציון הגעתי גם לכאן. קלרי ווילי היו חברים טובים, הם היו באותה קבוצה שהצטרפה לניר עציון. כשבאתי לשבתות היינו יוצאים שלושתנו לטייל בהרים. פעם באחד הטיולים, הסתכלתי על וילי מלמעלה, הוא כבר היה עם חברים למטה יותר, ואמרתי לעצמי, בחור נחמד וילי רק חבל שהוא קיבוצניק. אני לא מפתחת משהו כלפיו כי אני לקיבוץ לא באה. מה, הם יגידו לי מה אני רוצה לעשות?

ידעתי שוילי קיבוצניק שרוף אז לא התקרבתי אליו. אח"כ התיידדתי עם המושג קיבוץ, ראיתי שזה לא כ"כ נורא והבנתי שאם אני רוצה אותו אני צריכה לוותר. לבסוף האהבה ניצחה את האני שלי. התיידדתי עם המחשבה, לאט לאט התרגלתי. וילי היה כ"כ בטוח שאני אשאר פה, שימצא חן בעיני ואני אוותר על הרצונות שלי.

בינתיים וילי חזר לניר עציון, לאחר טיפול נוסף בשחפת. הייתה תקופה שאפילו את הכלים שלו אסור היה לערבב עם שאר הכלים. הידידות של וילי איתי, כמו עם קלרי, נמשכה עד שהייתה החלטה, אני לא יודעת מאיפה באה ההחלטה, שאני צריכה להצטרף לניר עציון. אני כבר באתי עם ההחלטה שאנחנו נהיה זוג. שנה שלימה הייתי פה כדי להתרגל וללמוד את התורה של הקיבוץ שכל כך התנזרתי ממנו. זה התבשל בי באופן אוטומטי, שאם אנחנו רוצים להיות זוג אז אין לי ברירה, וילי לא יעזוב את הקיבוץ, אפילו למעני לא. את הצעד ההפוך מכל 'אני', אני צריכה לעשות. היו לי חברים אחרים שעליתי איתם ארצה והיינו יחד שנתיים וחצי. היינו ארבעה, שלש בנות ובן. הם תמיד דברו על קיבוץ ואני הייתי עומדת במרחק שני מטר מהם ועוד יותר רחוק במחשבות שלי, אני וקיבוץ? אתם יכולים להיכנס לקיבוץ- אני בטוח לא! אף אחד מהם לא נכנס לקיבוץ, רק אני.

נישאנו כעבור שנה, ב-19.8.1952

...קול חתן וקול כלה

החלטנו להתחתן
באוגוסט.

באותו שבוע היו שלוש
חתונות, נעמי והוגו, זו
הייתה חתונה מורחבת
כי המשפחה הייתה
גדולה. אנחנו התחתנו
ביום שלישי, ורחל וזאב
רייסמן התחתנו ביום
רביעי. ביקשתי מרחל
שנעשה חתונה משותפת,
היא לא הסכימה, אמרה
שזה היום שלה והיא

רוצה חתונה משלה. (זה היה נהוג מאוד אז לאחד שתיים ואפילו שלוש חתונות יחד,
כדי לחסוך בהוצאות). לנו היו כ- 50 אורחים. מהצד של וילי היו הדוד והדודה,
שגרו בבת גלים, חברה שהייתה איתו בגרמניה ושני אחים של בעלה של בטי. מהצד
שלי היו כמובן כל האחים והאחיות שלי ובני זוגם, ורה בת הדודה שלי, תמיד היינו
חברות טובות כמו אחיות וחברה שלי ממשפחת נאש. העמידו חופה על הדשא
הגדול, השוחט מזיכרון יעקב חיתן אותנו, מיד לאחר החופה קבלתי מרק לצריף.
הארוחה הייתה מצומצמת, רק 50 איש. חברי המשק באו לחופה ולא השתתפו
בארוחה. ישבנו בחוץ ליד שולחן ארוך, הכיבוד היה דל, זו לא הייתה סעודת מלכים,
כי היה צנע בארץ. אני זוכרת שהייתה עוגה. אחת העובדות בבית המרגוע, שעבדה
איתי גם בפתח תקווה באה לברך אותי ולא יכולתי להזמין אותה לשולחן כי המנות
היו ספורות.

נשארו בבית באותו לילה, פתאום פרצה שריפה ווילי רץ לכבות אותה. למחרת
נסענו לפתח תקווה לחדר של מגדה שהייתה בחופש. זה היה חדר אחד בתוך דירה
של כמה שותפים. אחרי שבוע חזרתי לעבוד בבית המרגוע, זה היה ירח הדבש שלנו.

נִיר עֶצִיּוֹן

התחלתי לבוא לנִיר עֶצִיּוֹן וראיתי את הפתיחות באספות, איך הם מעיזים לדבר, איך הם לא מסתירים וכל אחד אומר מה שהוא חושב. במוסד עלייה בו עבדתי, האנשים לא היו כנים, לא דברו מה שחשבו, דברו מאחורי הגב וזה לא מצא חן בעיני.

ההחלטה הייתה קשה מאוד כי חששתי שאני אהיה כלואה פה, ומתי אראה את שני האחיינים שלי שאני כ"כ אוהבת? תמיד עזרתי לפירציי לטפל בהם. הרעיון שלא אראה כל שבוע את ההתפתחות של התינוקות הפריע לי.

כשהחלטתי להצטרף לנִיר עֶצִיּוֹן הייתי ממש מאושרת, לא רק בגלל שבאתי לבן זוג, עוד לא דברנו על חתונה אבל כבר ידענו שנשתייך אחד לשני.

השתתפתי בעליה לקרקע, אך עדיין לא הייתי חברה. הגעתי לנִיר עֶצִיּוֹן באוגוסט 1951. הייתי שלושה שבועות כאורחת ואז וילי העיר לי שמספיק להיות אורחת, אני צריכה להתחיל לעבוד. זה לא כ"כ נעים לי.

אני רציתי לעבוד ברפת, אבל וילי אמר: "זה לא מתאים לבת, אל תהיי יוצאת דופן" (אח"כ הצרפתיות עבדו ברפת). אז נכנסתי לעבוד בבית התינוקות.

נכנסתי לטיפול ילדים וכמובן גם פה נתנו לי קרדיט כאחותה של קלרי, שהיא חכמה ואחראית ומתאימה לכל דבר, בטח גם אני כזאת, ומיד קיבלתי כתה. קלרי מסרה לי את הפיקוד על אחת הכיתות, נחמיה, רבקה, רחל מן... ואני כזאת עכברון קטן, איך אוכלים את זה? להיות אחראית על כיתה. לא היה לי שום ניסיון מלבד הטיפול בשני האחיינים שלי, הילדים של פירצ'י. כשבת אחותי רבקה נולדה, נסעתי כל שבוע מפתח תקווה לתל אביב לעזור לאחותי פירצ'י לטפל בתינוקות, לחתל ולגהץ את החולצות. היו מלבישים את התינוקות בשלוש שכבות של לבוש, גופיה ועל זה חולצה מבד דק, שאחותי תפרה עם צווארון, ועל זה תחרה שאחותי תפרה. ריהוט לא היה לה בחדרון הקטן בבית שתפסו ביפו כשעלו ארצה. אח"כ כשיהודה נולד בדצמבר של אותה שנה, קלרי קבלה אישור מיוחד שרבקה תהיה בנִיר עֶצִיּוֹן שלושה חודשים, כדי לעזור לפירצ'י שלא הסתדרה עם שני הילדים. זה היה לפני שהגעתי לנִיר עֶצִיּוֹן. רבקה הייתה בנִיר עֶצִיּוֹן למשך שלושה חודשים ואני באתי לביקור מדי פעם. זה היה כל הניסיון שלי עם תינוקות.

שושנה ורדי הייתה האחות הראשית ונתנה לי תפקידים למלא בבית התינוקות, אני הייתי כל כך מצומקת וחסרת בטחון, איך אני אתחיל? שושנה ורדי, שהייתה גם אחות תינוקות, עזרה לי מאוד ומהר מאוד נכנסתי לתפקיד. עבדתי בטיפול תינוקות חצי שנה, נתנו לי את הילדים הגדולים יותר, בני השנה, לא הבעייתיים.

לאחר חצי שנה של עבודה בבית התינוקות נכנסתי למטבח בלי כל ידיעה ובלי ניסיון. בחרו בי ונכנסתי, האחריות הייתה עלי ולא ידעתי איך אנהל את החברים. נשלחתי ללמוד קצת פה וקצת שם.

יום אחד אני מריחה עשן ואני רואה, מהצריף של וילי, עשן שחור מהמטבח. מוקדם יותר באותו יום ניקיתי את שני המחסנים, הרמתי שק גדול של מלח לרוקן לתוך חבית ושפשפתי את הכל. כשראיתי את העשן, ידעתי שהסוכר היה סגור, הביצים היו סגורות, המקרר היה סגור, הכל היה סגור, תפסתי את המפתחות ורצתי לכיוון

העשן. המטבח בער, המקרר שעמד בחוץ בער, ארגז הסוכר בער, הכל היה בלהבות. אני פועלת באופן אינסטינקטיבי להציל מהר מה שאפשר, במקרר הייתה פרה שחוטת ומוכשרת שהתבשלה בתוך המקרר, גם הביצים התקשו. הסוכר הפך לגוש אחד, אבל באותו יום הייתה לנו ארוחת ערב נהדרת, מתי אכלנו בשר בערב? חדר האוכל היה בצריף לפני בית הכנסת.

באותו ערב התכנסנו חנוך, אברהם מלמד, קלרי ואני לתכנן את יום המחרת. צלחות אין, קפה אין, כל המטבח נשרף עם כל הכלים. הכנו סנדוויצים והשומר, שעלה בתשע מלמטה, שואל איפה ארוחת הערב שלו ואני אומרת: "יש לך סנדוויץ מוכן". אברהם מלמד מסתכל עלי ואומר: "ידענו במי לבחור" (בגלל שחשבתי בבלגן הזה על השומר). למחרת התחלנו להתארגן עד כמה שאפשר, השגנו בקושי כלים בעזרת הקשרים של אברהם מלמד, כשהשגנו כבר צלחות לא נתתי לחברים לאכול בהן, שמרתי אותם לפסח. אז אכלנו הכל בקערות הכחולות שקבלנו.

החליטו שאני אהיה האקונומית של בית המרגוע, כמובן שוב בלי ניסיון. שלחו אותי לקורס של עשרה ימים בקבוץ בדרום, כדי לקבל קצת מושג במחסן, במטבח. אח"כ יצאתי למעלה החמישה לכמה ימים ולבסוף יצאתי לקורס של ויצ"ו, לניהול מטבח של בתי מרגוע. זה היה הקורס הספציפי היחיד ונמשך ששה שבועות. ניהלתי את המטבח של הקבוץ עד שנפתח בית המרגוע. הייתי חדשה בעבודה והיה איזה כנס של אקונומים וישבתי ליד שולחן הנשיאות כחדשה. סיפרתי שאני הולכת להתחתן בעוד שבועיים, זה היה בחודש מאי, ואחת הקיבוצניקות אמרה, זה באמת משהו מיוחד שיש לכם זמן לחתונות. כי הקיץ היא העונה הבערת וצריך לעבוד (היה מי שיחליף אותי לשבוע ימים). לאט לאט נכנסתי לעניינים.

כשיצאתי לקורס של ויצ"ו, שרה שיפמן החליפה אותי וכשהיא יצאה לקורס אני החלפתי אותה באחריות במטבח.

ב-1952, נפתח בית המרגוע ואני ניהלתי את מטבח בית המרגוע. עבדתי כל שבת, זה היה מובן מאליו, וקבלתי חזרה את הימים.

בזמנים של חופש בבית המרגוע (בחורף בית המרגוע היה סגור), נכנסתי לעבוד בפעוטון, הייתי האחראית על הפעוטון. לכל תפקיד נכנסתי בלי הכנה, ולמדתי מהניסיון. עבדנו איפה שביקשו מאתנו. אהבתי מאוד לעבוד עם הילדים, אך היה חסר לי ידע בעבודה זו.

כשדנו בשינוי צורת החיים למשק שיתופי, אני הייתי נגד. לא תיארתי לי שאפשר לקיים בית מרגוע במושב שיתופי. איך נעבוד בבית מרגוע שמונה שעות או יותר, כאשר צריך להחזיק בית, לבשל ולטפל בילדים בבית. מי יכול לצאת לשמונה שעות עבודה? לי עוד לא היו ילדים ועבדתי יותר משמונה שעות. קלרי עזרה לי מאוד.

תמיד גרנו על יד שרה ויעקב שיפמן. כששרה התחתנה הם גרו לידי בבית הראשון של ה"רכבות". אח"כ פינינו את החדרים לבית המרגוע ועברנו לגור בצריף, גם שם אני גרתי בחדר ליד שרה ויעקב. בחורף חזרתי לחדרי הקודם והם נשארו לגור בצריף עוד תקופה. בסופו של דבר עברנו שנינו לגור בשכנות בבית הזה. תמיד היינו חברות טובות ועזרנו זו לזו. כשהיא נסעה אני שמרתי על הילדים שלה וכשאני נסעתי היא שמרה על שלי.

בשנת 1965, קלרי התחתנה עם נחום ועזבה את ניר עציון. אני עזבתי את המטבח והחלפתי אותה בחדר האוכל של בית המרגוע. בפסח למדתי מקלרי את העבודה, הלכתי אחריה כשהושיבה את האנשים סביב השולחנות וניסיתי ללמוד ממנה את העבודה המסובכת של הושבת האנשים, לפי התאמה. כשעבדתי במטבח הייתי לבושה בחלוק כחול וקלרי בחדר האוכל לבשה חלק לבן. כשהחלפתי אותה בחדר האוכל, היו אורחים שהתבלבלו וחשבו שאני קלרי, אותה מאוד אהבו.

באותה שנה נסענו לקנדה עם הילדים. ציפי ורדי החליפה אותי והיא באמת נכנסה מהר לעניינים. בטי, אחותו של וילי הייתה בטוחה שתוכל לשכנע את וילי להישאר בקנדה. אבל אנחנו אמרנו: "לא. באנו לחודשיים, לא נישאר, נחזור הביתה ונחשוב". אני בכל כוחי הייתי נגד, אני לא עוזבת את הארץ! הגענו הביתה וזה ירד מן הפרק. ואז הייתה לנו הצעה מאוד קורצת, הציעו לנו חנות קונפקציה ברמת גן. כסף לא היה בעיה, כי אחותו של וילי הציעה לשלוח לנו את הכסף. וילי אפילו הודיע על עזיבה. קלרי הייתה גרה ברמת יצחק על גבול רמת גן ובשבתות כשבאנו אל קלרי הלכנו ברגל לבקר את מנצי ברמת גן ותמיד כשהגענו לגבול רמת גן רפי, שהיה אז בן חמש, היה מקבל התקף של אסתמה. כשנודע לו שאנחנו רוצים לגור ברמת גן, אמר: "אתם רוצים שאני אקבל כל יום התקפה?" ואז ירדנו מזה. אבל הייתה תקופה שלילדים עוד לא סיפרנו על תכניותינו לעזוב, ותמר שהייתה פה בערב פסח, שאלה אותם: "נו, מה אתם אומרים? אתם עוזבים את ניר עציון". שני הילדים פרצו בבכי ורצו אל בזי, "בזי תקבלי אותנו כילדים כי אבא ואמא עוזבים את ניר עציון". בטי, אחותו של וילי, ניסתה לשכנע אותנו לעזוב בטענה שבגלל ילדים לא משנים את החיים ואת התכניות, הם יסתדרו. אך כל העניין עדיין לא היה כל כך בשל. אני לא רציתי לעזוב, כבר התרגלתי ומאוד אהבתי את ניר עציון. המקום קסם לי, היופי של המקום. ירדנו מזה. כבר הודענו על עזיבה וחזרנו בנו וביטלנו את העזיבה. חנוך אמר לנו שלמעשה צריך להצביע עלינו שוב כחברים חדשים, אבל זה לא התממש. אנחנו נשארנו אותם חברים כמו שהתקבלנו. וילי, מההתחלה. הרי הוא כבר ידע שהוא הולך לניר עציון, עוד לפני שהגיע לארץ. הוא היה חבר כבר מ-1949 ואני חברה מ-1951. כשחזרנו, ציפי ורדי אמרה שהיא תישאר בעבודה במטבח. וילי כל היכרותנו אמר שהוא רוצה לעזוב, היו לו מחשבות תמיד שהוא יעזוב, אבל אלה היו רק מחשבות והוא לא עזב. נשארנו בניר עציון עד היום והיה לי חבל על כל חבר שעזב.

וילי, עמד על רגליו בכל תפקיד, גם כשהיה סנדלר, למרות שהיה חולה ובאופן רשמי אסור היה לו לעבוד. כשהיה חולה והיה בביקורת אצל הרופא, הרופא ביקש שיראה לו את הידיים, עד היום יש לו ידיים עדינות כנפשו, והרופא שראה את הידיים אמר: "עם הידיים האלה רואים שאתה לא עובד", למרות שעבד בסנדלרות. כחולה שחפת, הוא קבל כל חודש חבילה מיוחדת של תוספת מזון, כדי להזין את הגוף. פעם שכנה שקבלה אורחת באה לבקש ממני קופסת בשר, זה היה מה שהחזיק אותו ואני לא נתתי לה, כי היא לא הייתה יכולה להחזיר לי. עד היום יש לי קצת ייסורי מצפון על כך, אבל היא הייתה צריכה להבין שאני דואגת לבריאות שלו. אני לא השתמשתי בתוספות שלו, גם כשבאו אלי האחיות, אני לא הייתי מורידה מן התוספת שלו כהוא זה. בתקופת הצנע הוא קבל רבע עוף לשבוע.

ילדתי ילדים. אני ידעתי שאני מתחתנת עם בחור, שיש בו את כל התכונות הטובות, על מה שקבל "יקיר המועצה". קיוויתי שהילדים ילכו אחריו במסירות לעבודה. בינתיים התמסרתי גם אני לעבודה עם כל הנפש שלי ועם כל היכולת שלי. רפי ואילנה אכלו שנים למעלה בבית המרגוע ולא יחד איתי. הם קבלו את האוכל האהוב עליהם, את האוכל הפשוט, עוף תפוזי א וגזר וזה לא השתנה. הם לא התלוננו.

ותיקי ניר עציון בשנת 1990. וילי ואני עומדים רביעי וחמישית משמאל.

עומדים מימין לשמאל: יהושע רייך, חוה מיכאלי, רחל רייסמן, אסתר רסל, דוד ועדינה בן דוד, יצחק בן סירא, אני ווילי, שרה קלוש, שרה ואלי וינקלר, יושבת באמצע: יונה בן סירא. יושבים מימין לשמאל: יהודית רייך, יעקב וציפי רון, יוסף ובלומה רוט, שרה ויעקב שיפמן.

ילדים זה שמחה

אילנה - אילנה נולדה ב-22.2.1955, ל' שבט תשט"ו. קראנו לה אילנה חיה, חיה על שם אמא של וילי ואילנה כי נולדה בחודש שבט.

אילנה היא פרשה מיוחדת. אילנה הייתה מאד זריזה, כשכל התינוקות שכבו היא הייתה מרימה את הראש הכי גבוה. בגיל 3 חודשים כבר יצאו לה שתי שיניים. היא הייתה ילדה יפה עם תלתלים זהובים, פעם בא עיתונאי מ'הארץ' וצילם אותה, הוא הבטיח לשלוח לי תמונה, עד היום אני מחכה.

אילנה הייתה הילדה הראשונה שלנו ואני חשבת, שיש בה את כל המעלות שילד מתפתח אוסף, שהכל אצור בה. היא ידעה הכל, הייתה תלמידה טובה וחרוצה, ידעה לצייר, למדה בלט, למדה כינור. כשרחל רייסמן, מורתה לכינור, הייתה צריכה להבחין בהוראה בסמינר אורנים, היא בחרה מכל התלמידים להציג את אילנה באורנים. כמוכן שאני השתתפתי, האמא הגאה של הילדה הכישרונית. בפורים הייתה הצגה, יונה מוטוט ניגנה בפסנתר ואילנה רקדה בלט, יונה לא יכלה להפסיק לנגן כי אילנה לא רצתה לרדת מן הבמה. כולם אהבו אותה, היו לה חברות טובות, החדר שלה היה תמיד מלא חברות ואם היה ריב או ויכוח בין החברות היא לא התערבה. פעם אחת היא התערבה לטובת אחת הבנות, היא לקחה תחת חסותה את הבנות החלשות יותר. את הבלט היא הפסיקה. כינור היא למדה עד גיל 18. היא עברה ללמוד אצל מורה מחיפה, שגר ליד בית הספר. ערב אחד היא אמרה: "אמא, אני צריכה להתכונן לבגרות, אין לי זמן יותר לכינור". באותו ערב הלכה ללמוד גזרה, בקורס שנפתח אותו ערב והגברת שלא היה לה זמן לכינור הלכה ללמוד גזרה, היא השתמשה בזה קצת וגם זה נפסק. על זה כעסתי, שהפסיקה ללמוד כינור. לא נשאר כלום מהבלט ולא מהכינור.

אני הייתי אמא משוגעת שבונה עולמות ורואה בילדה בת חמש את הכישרונות כאילו אין בעולם עוד אחת כזאת. בעיני היא הייתה מושלמת. הייתי בטוחה שהיא תתפרסם באחד הכישרונות שהתחילה לפתח ותהיה מישהי. היו לי חלומות שהיא תסתובב בעולם ותהיה אישיות. אצל רפי כבר קצת נרגעתי.

בבגרותה, אילנה למדה והפכה לקלינאית תקשורת. אני מרגישה שהיא מוערכת בעבודה, היא מדריכה מטפלות והיא מבוקשת. ולא צריך לספר איזה בת היא... עכשיו כשהייתי בבית חולים, למרות שהבנות שלה, זו צריכה ללדת, לזו יש תינוק, ולזו יש תאומות, שזקוקות לה. תמיד כשהרגשתי קצת בודדה, קצת לבד, וחשבת מי יבוא עכשיו לבקר, ועשיתי את החישוב, זה לא וזה לא ... אז הופיעה אילנה עם החיוך שלה. לא יתואר איזו שמחה זה נתן לי, אפילו אם באה רק לעשרים רגע, "אמא אין לי יותר זמן".

רפי – רפי נולד בשבת - 26.10.1957, א' חשוון תשי"ז.

רפי נולד "בלי בכי". בבית החולים האחיות עזבו אותי, הן חשבו שיש להן זמן לאכול ארוחת בוקר. במקרה נכנס לחדר אח עם חיתולים, הסתכל עלי, והתחיל לצעוק: "את יולדת!!! " ורץ להביא את האחיות. ובאמת הראש היה בחוץ ואני הייתי לבד. לאחר הלידה אני שואלת, מאוד מותשת, "מה יש לי?" ואומרים לי: "שום דבר". "מה זאת אומרת שום דבר?" ואז הראו לי את התינוק, כולו כחול. היה נהוג אז שבמשך כמה שעות מהלידה לא מביאים את התינוקות, אבל הגיע זמן ההנקה ואנחנו חמש בחדר וארבעה ילדים נמצאים ואחד לא, וזה הילד שלי ואני לא מעיזה לשאול איפה הילד שלי. אז לא הייתה פתיחות, במקום לבוא

ולהסביר לי שהילד בבידוד בגלל איך שהוא נולד, אז לא מביאים לי אותו עד שלא ביקשתי. כנראה משהו השתבש בלידה, הראש היה בחוץ וכנראה הלידה לא התקדמה, כי לא ידעתי מה קורה איתי ואף אחד לא היה איתי. אף פעם לא הביאו אותנו להנקה יחד עם יתר הילדים.

קבלתי חום ופחדו שיש לי זיהום, אבל יצאתי מזה. הייתה אז שפעת אסייטית וחששו שזה מה שיש לי, לא נתנו לי לרדת מהמיטה. הייתי בבית החולים במשך שבוע, זה היה יותר מהנהוג.

רצו לעשות את הברית בשבת בבית החולים, הוא נולד בשבת, וילי לא הסכים. היה לו דוד, בעלה של אחות של אמו, שהיה מוהל, וילי חשש לתת לו למול את התינוק, בגלל גילו המבוגר, לכן בחר בו כסנדק. ביום שישי חזרתי מבית החולים ולא השתתפתי בברית, זה לא היה נהוג. אני הייתי בבית במיטה, ולבד.

רפי קבל את שם אביו של וילי, רפאל, וגיסתי כתבה - סוף סוף נולד לנו "כהן רפאל" אמיתי. לשתי אחיותיו של וילי יש בן בשם רפאל אבל שם המשפחה לא כהן.

רפי גדל מאוד יפה. הוא היה ילד שהתחבב על אנשים. נסעתי אתו הרבה לקופת חולים, בגלל פזילה בעיניים. נסענו באוטובוס וברגע שנכנס מישוהו, צעיר או מבוגר, הוא קם בלי שאומר לו.

כאשר היה משפט אייכמן, רפי שהיה ממש ילד קטן, הקשיב לכל מילה ברדיו. הוא אמר לי: "אמא, עכשיו אני מבין למה את שומרת כל פרור לחם".

רפי היה אכלן די קשה, הייתה תקופה שהוא רק קקאו. ביום שישי אחד בשלתי את הצ'ולנט עם השעועית, הוא ראה ובקש "בוטן בוטן", ורצה לאכול, ומאז בכל יום שישי אכל את הצ'ולנט "בוטן בוטן". הוא תמיד היה מאוד איסטניסט ופדנט, שמר על עצמו, חס וחלילה שאכניס את הכפית שלי לאוכל שלו. רפי, מרגע שקבל מזלג וסכין אכל כמו מבוגר ואילנה ההפך ממנו, למרות שגדלה באותו בית. שני הילדים ישבו ע"י שולחן אחד והם כאילו מבתים שונים. היום אילנה כבר יותר פדנטית.

הלימודים של רפי היו יותר קלים, הוא לא השקיע כל כך הרבה כמו אילנה. בכתה שלה הייתה תחרות, לרפי בכלל לא הפריע שמישהו קבל ציון טוב משלו וגם כך הוא השיג ציונים טובים, הלימודים הלכו לו בקלות. פעם הוא קבל ציון גרוע בתלמוד והמורה אמר לי באספת הורים שאם הוא יקבל במבחן הבא ציון טוב הוא יתעלם מהציון הזה.

לאחר היסודי כשהלכנו לחפש מקום עבורו להמשך לימודים בישיבה תיכונית, רשמנו אותו, לפי בחירתו, למדרשת נעם, ישיבה עם פנימייה. זה לא היה בשבילו, יום יום הוא חזר הביתה, להלל היה שם בן דוד והוא הלך אליו להתרחץ כי שנא את המקלחת המשותפת ואת השירותים המשותפים. הוא שנא לחם בריבה שנתנו אחרי הצהריים בישיבה. יום יום היה בא הביתה. ביום כיפור, שנהוג להשאיר את הילדים בישיבה, הוא קבל חופש בתקווה שאחר כך יחזור. כל פעם כשהגענו לשער הישיבה, רפי אמר: "בואו נחזור הביתה", "אבל רפי, הבטחת שהפעם תישאר". לא עזר שום דבר. אחרי חודשיים אמרתי לו שהכיתה בבית ספר "יבנה" בחיפה מלאה ולא יוכל להתקבל. הוא אמר: "תראי, יראו את התעודה שלי ויקבלו אותי" ואכן כך היה. הוא עבר ללמוד בבית ספר "יבנה" בחיפה.

ה' ברך אותי בשני ילדים שהולכים בדרכנו. שני ילדים ילדתי ושניהם נשארו בנר עציון, זו מתנה גדולה ואני מאוד מתרגשת מזה. בפרט עכשיו שאני כ"כ זקוקה להם, לפעמים אפילו בלילה. לפעמים אני חוששת להעיר אותם, אבל מי יש לי יותר קרוב מהם, מלבד וילי שהוא בעצמו זקוק לעזרה? אני לא יכולה להתלונן. באחד הלילות צלצלתי

לשניהם, אצל רפי לא הייתה תשובה, ופתאום הוא מופיע. "אבל איך? לא הייתה תשובה", "ראיתי שקראת". תוך חמש דקות גם אילנה הופיעה. אני לא צריכה לספר על הביטחון שאני מקבלת כשאני רואה אותם. ואם לא הודעתי לאחד מהם, הם מתלוננים, "מה יש, למה לא צלצלת אלי? איפה אני הייתי?" באמת אין לי מילים איך להודות על שהם נמצאים פה.

אני עברתי ניתוח, ברוך ה' יצאתי ממנו בשלום, וקלרי נותחה שלושה חודשים אחרי, ומצבה היה קשה. היא נפטרה ב- 1988.

וילי קבל את "יקיר המועצה". הוא התנגד לקבל, אבל אני חושבת שמגיע לו. וילי הגיע לגיל 90, ב"ה, ובאמת התמסר עם כל מחשבה וכל הכוח לענייני המשק. הלוואי שההמשך יהיה טוב...

לעת זקנה, אנחנו הולכים למועדון הוותיקים במרכז מיר"ב. התחלנו שוב ללמוד, להיות תלמידים, ללמוד על נושאים שלמדנו ושכחנו, חידשנו את הנלמד וגם דברים חדשים כי העולם הולך מתפתח. יש דברים מעניינים וזה מוסיף לחיינו.

טוב לי קצת לצאת מד' אמותי ולהתעסק בדברים ציבוריים, כמו למשל איסוף כסף מהחברים למתנות לשמחות.

נכדים ונינים

יש לנו עשרה נכדים, תשע נכדות ונכד אחד ואחד עשר נינים, ועוד אחד בדרך, אצל נעמה.

אילנה נישאה **לדני בלכמן** ויש להם חמש בנות: **טלי, ענת, שיר ונעמה** (תאומות) **ולירון**.

טלי – עובדת כמאפרת. נשואה לניר מלכה ויש להם בנות תאומות, נויה וזוהר, לא זהות אבל אפשר לטעות ביניהן. הם גרים בפתח תקווה.

ענת – מורה לחינוך מיוחד, נשואה לנתנאל עופר ויש להם שני ילדים מתוקים ושובבים מאוד, נעם ונדב.

נעמה – דוקטורנטית לביו-רפואה, נשואה ליאיר מימון. הם גרים בניר עציון

שיר – קלינאית תקשורת, נשואה לטל שפיגל ויש להם שלושה ילדים: יאיר, חן והדר.

לירון – לומדת חינוך בלתי פורמלי בירושלים ועובדת עם נוער.

חתונת רפי וציפי

רפי נישא ל**ציפי** גלד
ונולדו להם חמישה
ילדים: **יפעת**, **עדי**,
נירית, **עינת** ו**נכדי**
היחיד **שחר**.

יפעת – למדה עבודה
סוציאלית וטיפול
ואבחון ילדים.
נשואה ליהודה ויש
להם בת מנישואיו
הראשונים של
יהודה, **אדל**.

עדי –

אופטומטריסטית,

עובדת במכון להסרת משקפיים בלייזר. נשואה ל**יאיר** בלוך ויש להם שלושה ילדים:
הלל חוה, **גיא** **יחיאל** ו**אילון** עודד.

נירית – לומדת בירושלים לתואר שני בתרפיה באומנות.

עינת – לומדת חינוך מיוחד בתל חי.

שחר – כששחר היה בר מצווה, חגגנו את הנחת התפילין בכותל, ובמסעדה
בירושלים, זה היה מאורע מאוד מרגש.

שחר משרת בצבא כתומך לחימה בשלד"ג.

שלושה דורות בברכת ערב יום
העצמאות: אני, בתי **אילנה** ו**נכדתי** **טלי**.

בינתיים נכדה אחת פה, **בניר** **עציון**, נעמה ו**יאיר**,
וגם הם יכולים לפעמים להיות לעזרה, לא
בלילה, אבל אפילו מילה טובה עוזרת. יתר
הנכדות מגיעות מדי פעם ומביאות את הילדים
החמודים.

"מחר יהיה יום חדש"

היו ימים טובים וימים עצובים, כמו שהחיים הם עצמם.

כשאני שוקעת אני אומרת לעצמי: "מחר יהיה יום חדש", כמו שאומרת סקרלט אוה'רה בסרט 'חלף עם הרוח'. יש עוד מחר וזה תמיד מאוד עודד אותי.

המוטו של כל השבט, של כל המשפחה הוא: **הליכוד של המשפחה**, זה מן הגרעין, מן הבית.

בשנים האחרונות היו ימים קשים כי תוך ארבע שנים איבדתי חלק מהמשפחה. ניסינו ללוות אותם במחלתם, כמה שיכולנו נסענו, כל זמן שהיה לנו כוח. אחת מאחיות שלי אמרה שהזדקנו כולנו בבת אחת, ואז פיזית לא יכולנו לטפל בהם כמו לפני כן.

כשאני במצב של ייאוש אני אומרת: "לא יתכן, כל העמים העתיקים נעלמו ורק היהודים נשארו, אז למה שלא יישארו הלאה?" אני מקווה שתישאר לנו נחלה חזקה.

ולדורות הבאים, שיקראו את סיפור חיי, אני מאחלת: שיהיו להם חיים טובים ואת הלכידות בין הילדים. אילנה ורפי גדלו בחדר אחד, כל השנים דברנו על כך שכן ובת צריכים חדרים נפרדים, אך הם בשום אופן לא הסכימו להיפרד.

אני מאחלת לכולם חיים טובים ללא דאגות, ובריאות, שיהיו באמת מרוצים מבני זוגם ומגידול הילדים, שיראו נחת בילדים ובהמשכיות. שיהיו מרוצים ממעשי ידיהם, שיראו את עצמם בתוך ההמשכיות וההתפתחות. שיאהבו את העבודה ואת האדם ושיהיו בני אדם.

לא חשוב הכסף, אם יש זה מאוד טוב, אבל שלא יהיו בזבזנים ושיצליחו להפוך את הדברים לאסטטיים ושימושיים. שלא יקנאו במה שיש לאחרים, שישתפקו במה שיש.

כשהייתי בבית חולים בפעם הראשונה, ראיתי את אהבת האדם. פגשתי צוות שאהבת האדם היא שמובילה אותם, איך שטיפלו בי, איך שהתייחסו אלי. הייתי רוצה שזה יהיה גם בדורות הבאים שלנו.

שלא יהיה אף אחד שצריך להילחם בעד ארצנו. זו בקשה מאוד חשובה.

אין לי את הכישרון לכתוב ספרות יפה אבל אני מקווה שהילדים ילמדו מהסיפור שלי על ליכוד המשפחה, זה מאוד חשוב לי.

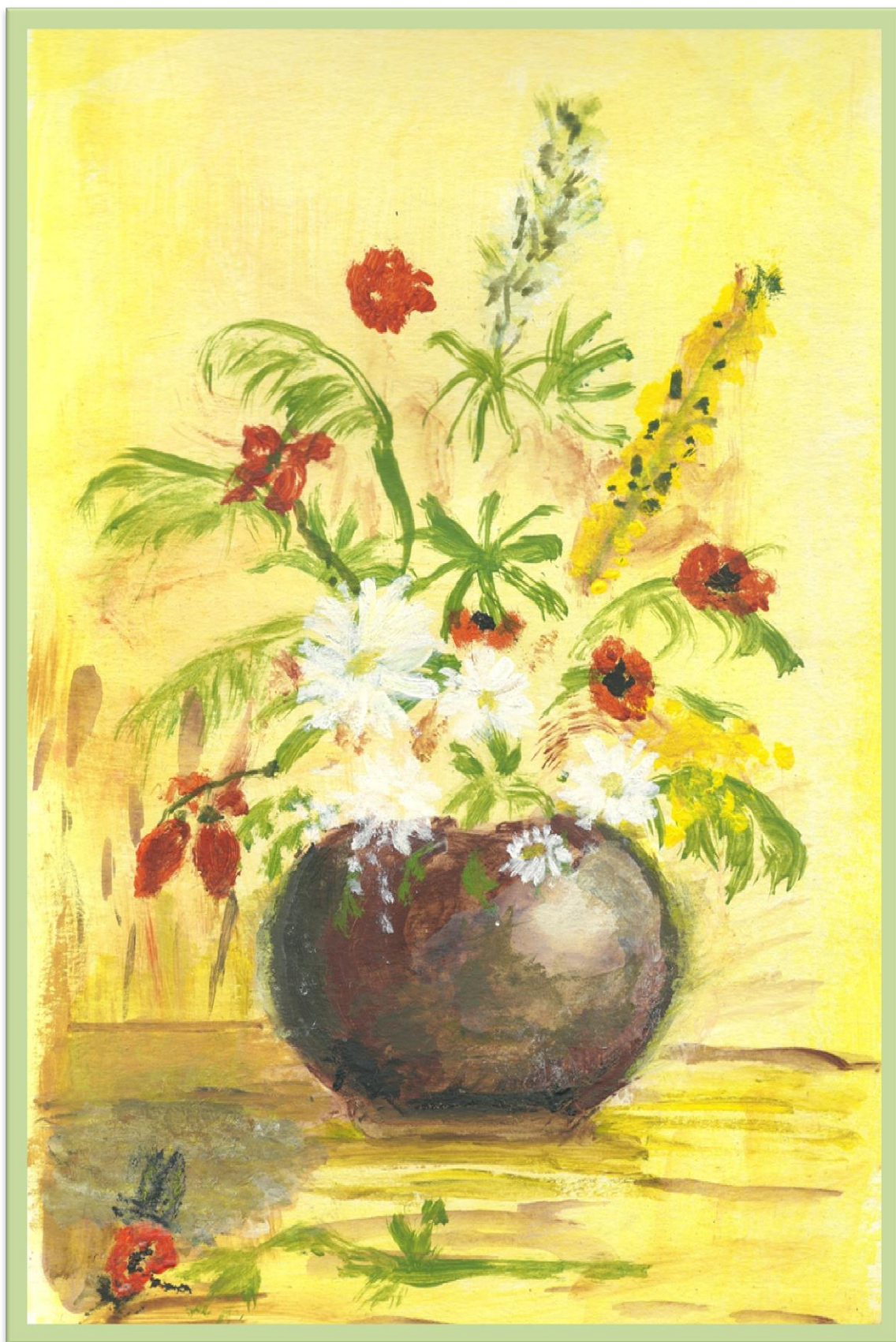
מה שאופטימיות עושה לקקטוס... בגינת הקקטוסים שלנו

ולסיכום משהו אישי:

שעות רבות הקדשתי לכתיבת סיפור חיים זה. השעות שבהן ביליתי עם אוי והשעות שבהן ישבתי ליד המחשב עם הסיפורים, הסבו לי הנאה רבה. אמנם הכתוב אינו יכול להיחשב "ספרות יפה", שכן הוא סופר בע"פ. השתדלתי לשמור על סגנון הסיפור המקורי של אוי, כיוון שאני רואה ערך רב בשימור הסיפור כפי שסופר על פני כתיבה ספרותית. יש כמה ביטויים יחודיים לה שמצאו את מקומם בסיפור הכתוב, כמו: "תמיד היו ידיו עדינות כנפשו", שהיא מעידה על בעלה וילי. כמו: "לבסוף האהבה ניצחה את האני שלי", ו "את הצעד ההפוך מכל 'אני', אני צריכה לעשות". שמבטא כ"כ במדויק את המהפך שהייתה צריכה לעשות למען הזוגיות הנפלאה שלה ושל וילי. ועוד: "התמסרתי גם אני לעבודה עם כל הנפש שלי ועם כל היכולת שלי", שהיא מעידה על עבודתה בניר עציון. הביטוי: "אני חושבת שאני נולדתי באיזה כוכב של מזל", שהיא אומרת דווקא לאחר הסיוט של מלחמת העולם השנייה, מלמד יותר מכל על דרך ההסתכלות המיוחדת שלה על החיים. אני מודה לאוי על הפתיחות הרבה בה חלקה איתי את סיפורה, ומעריצה את הזיכרון שאפשר לה לתאר לפרטי פרטים תמונות שלימות מתוך חייה. למדתי מן הסיפור שלה על חשיבות הליכוד המשפחתי, על אופטימיות ללא גבול ועל הסתכלות חיובית על החיים ועל כל מה שהם מביאים איתם. אלה הדברים שאפשרו לה לעמוד בכל הקשיים והנדודים שעברה. את אלה אני לוקחת איתי כצידה לדרך. לאוי ומשפחתה, בהיותם שכניהם הקרובים ביותר של הורי, וגם שלי ושל אחיותי בשנות ילדותנו, יהיה שמור תמיד מקום מיוחד בליבנו. אני מאחלת לה ולוילי בריאות ואריכות ימים. לכבוד ולזכות היה לי לכתוב את סיפורה.

נירה

ציור של דבורה